

Téglásy Imre

SZTÁRAI MIHÁLY PADOVAI KÉZIRATA,
A „HYSTORIA ELIBERATIONIS . . . FRANCISCI PERENNII”¹

A 8° alakú, kolligátumszámozást mutató, 40 oldalnyi kézirat a velencei Biblioteca Marciana állományában található *Ms lat. Cl. 14 N° 292* [= 4636] jelzet alatt. A szép vonalú, humanista kurzív könyvirással készült műben több olyan szerzői javítás található, melyek kétségtelenné teszik az írás autográf voltát.² A címlapon lévő sorok ék alakba való „tördelése” az alatta lévő versszettel összhangban kifejezett könyvművészeti szándék meglétéről tanúskodik.

A harmadik lap Sztárai Mihály dedikáló levelével kezdődik, melyet a patrónusának szólított Francesco Contarinihez, a Velencei Köztársaság Ferdinánd udvarában tevékenykedett követéhez intéz.³ A dátum – Padova, 1543. november 24. – mutatja, hogy ez a ma ismert legkorábbi Sztárai-mű. Ebben Sztárai bemutatja a már ekkor Velencébe visszatért egykori követnek II. Ulászló, II. Lajos és az őket követő zűrzavaros évek Magyarországot, felvázolja azt a politikai szituációt, melyben hűbérura, Perényi Péter fiát túsul adni kényszerült Szolimánnak. Részletesen előadja, hogy a Konstantinápolyban nevelt Ferenc hogyan szökött meg az 1542-ben Pest felmentésére indított szultáni seregből, hogyan jutott bújdokolva, ruhacserével, többszöri fogságba esés és árlulás dacára is „Charon”, azaz Karomvár avagy Karlóca (ma: Sremski Karlovci) környékéről apja valpói (ma: Valpovo) várába.

Mivel a kéziratban Sztárai elmondja magáról, hogy a kiszabadult Perényi Ferencnek 1542-ben nevelője („paedagogius”)⁴ lett, s hogy ezt megelőzően siklósi „ludimagister” volt,⁵ gyanítható, hogy a Sárospatak és Újhely környékén feltűnő és Siklósinak mondott magister azonos a Siklóson tevékenykedő s ott születési helye (Sztára) alapján számon tartott Sztárai Mihállyal.⁶

¹ Magyarra fordított szövege a Szépirodalmi Kiadó *Magyar Ritkaságok* sorozatában jelenik meg.

² A szövegközlésben [ ]-be írt számok a kolligátum számozását mutatják. Sztárai szándék-talan hibáit, illetve tudatos szerzői javításait látom az alábbi helyeken: 267^v, 270^v, 271^r, 274^r, 275^v, 276^v, 277^v, 278^r.

³ *Francesco Contarini* (1477–1558) életrajzához lásd Giuseppe GULLINO lexikoncikkét a *Dizionario biografico degli italiani* c., Rómában szerkesztett kötetben.

⁴ SZTÁRAI M., *Hystoria eliberationis . . . Francisci Perennii*, Padova, 1543. 266^r. A továbbiakban: *Hystoria*

⁵ I. m. 282^v.

⁶ Michael Suclosi D, akinek nevét a Sztárai zsolttárai közül hiányzó 53. zsolttár tartotta fenn (vö. *Régi Magyar Költők Tára* 4. köt. 1540–1575. Kiad. SZILÁDY Á., Bp. 1883. 282–283.), azonos lehet a szintén Perényi-birtok Újhelyen 1547-ben feltűnő „Magister Michael concionator” nevű prédikátor-tanítóval. Vö. KEMÉNY L., *Sárospatak és Újhely történelméhez 1527–1578. az Adatok Zemplén vármegye történetéhez* s. l., 1910. című XV (= XVI!) kötetben 207. Nem azonos viszont azzal a Károlyi Was Mihállyal, akinek Sztárai a *Hystoria* végére illesztett latin versikét írta s aki 1543-ban kapitánnyként vezette a siklósi vár védelmét. Vö. THURY J., *Török történetírók* 2. köt. Bp. 1896. 314., F. BUCHOLTZ, *Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Urkundenbuch* Wien, 1838. 334.

Sztárainak az a közlése, mely szerint Perényi Ferencnek nevelője lett, megmagyarázza, hogyan jutott Velence egyetemi városába. Az ekkor 18 éves Ferenc kísérőjeként nyilván nemcsak tanulmányok végzésére indult Velencébe. Sztárai tanítványával az ekkor már Ferdinánd tömlőcében sínylődő apa kiszabadítása érdekében vehette útját – nem a közelebb lévő Krakkó vagy Bécs, hanem – Padova felé.

Sztárai azzal kezdi előszavát, hogy Magyarország igen szerencsétlen ország, mert bár mindenféle dolognak felette nagy bőségében van, a deáki tudomány („litterae bonae”) mégis oly rideg fogadtatásra talált benne, hogy tudomása szerint még senki sem akadt, aki az ország történetét papírra akarta volna vetni, leszámítva egy barbárnál barbárabb kifejezésekkel megírt és tetszetős hazugságoktól hemzsező *Cronicát*, melynek bárki volt is szerzője, úgy véli, sohasem tanult Itáliában, sőt még magába a grammatikába se nagyon kapott bele.⁷

Nem könnyű annak eldöntése, hogy Sztárai melyik középkori krónikáról mond ilyen lesújtó véleményt. Nem lehetetlen, hogy a *Budai Krónikáról* van szó,⁸ de még valószínűbb, hogy a középkori latinságú *Thuróczy-krónikát* kárhoztatja.⁹

„Nem tagadom – folytatja –, volt Magyarországon is számtalan sok, felette bölcs férfiú, különösen pedig azok, kik elméjük kiművelése végett nem röstellték bejárni ezt a ti Itáliátokat, de mert semmilyen becsben nem tartották őket a zsarnok királyok, senki sem vette rá őket ezen dolgok megírására.”¹⁰ Ezután bejelenti, hogy noha semmivel sem tartja magát tehetségesebbnek az említetteknel, mégis szándékában áll, hogy azokat az eseményeket, amelyekről tudomása van és amelyekben részt vett, megírja talán valamikor; „amikor szegény eszemet jobban kiművelem majd itt a ti egyetemeten”. Ez a szokásos humanista történetírói megnyilatkozás azt a közlést tartja forrásértékűnek, melynek adója szemtanúként vett részt a leírt eseményekben. A hiányzó magyar történet megírására, mint ismeretes, éppen ekkor többen is készülnek, a tervezetek később Istvánffy Miklós munkájában teljesebben ki leginkább.

A kérdésre, hogy akkor hát miért kellett Sztárainak máris munkához látnia Contarini parancsára¹¹ e „kicsinded krónika” megírásával, Perényi Péter „árulása” adhatja a választ. Perényi 1542-ben török támogatással megszerezhetette volna magának vagy Ferenc nevű fiának Szapolyai örökét.¹² Sztárai kézirata igazolja, hogy a szultán fontos parancssal küldte Magyarországra a törökké lett Ferencet. Eszerint Perényi Ferenc feladata az volt, hogy a ruméliai beglerbég seregével mentse fel az ostromolt Pestet, majd foglalja el Valpót és Siklóst. E várakat a szultán a hűbéresének tekintett Ferencnek adta volna. Terve azt volt – mint Sztárai írja –, hogy a magyar előkelőket azzal az ajánlattal állítsa maga mellé, hogy birtokaikat megtarthatják, ha ennek fejében elismerik hűbéruaságát.¹³ (Az önálló vajdasággá változtatott Erdély élére a töröktől hazatérő Majláth István került volna.)¹⁴ Contarinit, a Tizek Tanácsának tagját ezek a körülmények érdekelhették. De olvasuk tovább Sztárai előszavát!

„Ha tenagyságod gondoskodik majd ennek kinyomtatásáról, ezzel más dolgok megírására is nagy mértékben fog engem serkenteni. (...) Ha meg mindez elnyerné tetszésedet, abban sem

⁷ *Hystoria* 265^r.

⁸ Ez kéziratban is terjedt. Vö. SZELESTEI N. L., *A Hess-féle Chronica legrégebbi kéziratos másolata* (1481) MKsz 89 (1973) 349–351.

⁹ Tudunk egy 1483-ban Velencében megjelent *Hungarorum Cronica*ról is, mely nem azonos sem a budai, sem a Thuróczy-krónikával. Vö. VÉRTESY M., *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa* MKsz 78 (1957) 369.

¹⁰ *Hystoria* 265^r–265^v.

¹¹ „coactus uerius quam adhortatus fuissem” *Hystoria* 266^r.

¹² VÖ. ÓVÁRY L., III. Pál pápa és Farnese Sándor bíboros Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezése 1535–1549. Bp. 1879. 160., 163., BUNYITAY V.–RAPAICS R.–KARÁCSONYI J., *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából* Bp. 1902. 4. köt. 104., BUCHOLTZ i. m. 327.

¹³ *Hystoria* 271^v–272^r.

¹⁴ Wernher György Eperjesről, 1542. május 14-én kelt levelében adófizető vajdaságról („Waywodatum . . . tributarium”) írt Ferdinándnak. Országos Levéltár W 645.

kételkedem, hogy tenagyságod költségén az általam – távol legyen e beszédőtől a kevélység – magyar nyelvre fordított vasárnapi evangéliumok és levelek is ki lesznek nyomtatva és a legnyomortabb magyarok földjére elszállítom majd, akiket, jaj, már csaknem teljesen leigáztak az igen kegyetlen törökök . . .”¹⁵

A szentleckék magyarra fordításáról szóló bejelentés csak a Szenci Molnár Albert által 1617-ben postillaként számontartott perikópáskönyvre vonatkozhat. A késői műfajmegjelölés pontatlanságának oka az lehet, hogy maga Szenci is csak hagyomány alapján emlékezhetett meg Sztárainak erről az elkallódott művéről.¹⁶ Egyébként ez lehetett a legkorábbi magyar nyelvű perikópáskönyv, mert a legelső nyomtatott darab csak 1550-ből származik.¹⁷

Sztárai ajánlásának utolsó előtti sora különösen érdekes. Itt ugyanis az evangéliumra (Marc. 16,15) hivatkozva mintegy figyelmezteti velencei patrónusát arra, hogy a magyarra fordított lecionáriumot Contarininek isteni parancs miatt szinte kötelessége kinyomtatni, e mű közzététele rá is érvényes, papságot (*sacerdotium*) előíró evangéliumi törvény: „Krisztus . . . az evangélium . . . hirdetését mindenkinek a kötelességévé tette . . .”¹⁸ Hogy ebben az evangélizmus Alpokon túli, azaz pápaellenes változatát avagy a katolikus reformáció egyik hazai megnyilvánulását kell látnunk, az kérdéses.

„ . . . Erázmus szép könyveket ír vala,

Kinek ő deáksága nagy csodálatos vala” – írta 1560-ban Contarini magyar pártfogoltja.¹⁹ Pelei Tamás és Pesti Gábor után²⁰ éppen Sztárai kéziratában találunk több olyan adagiumot, melyek talán a csodált erasmusi „deákság” stílusát mutatják.²¹ Ma már az „erasmusi” állam-

¹⁵ *Hystoria* 266^v.

¹⁶ *Szenci Molnár A. naplója, levelezése és irományai*. Kiad. DÉZSI L., Bp. 1898. 75.

¹⁷ Vö. BORSA G., *Bibliográfiái adalékok a korai magyar nyelvű perikópáskönyvekhez*. MKsz 99 (1983) 404–405.

¹⁸ *Hystoria* 266^v.

¹⁹ SZTÁRAI M., *Historia Cranmerus Tamás érsekről. Régi Magyar Költők Tára* 5. köt. Kiad. SZILÁDY Á., Bp. 1886. 242.

²⁰ KELÉNYI B. O., *Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához*. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve 9. köt. 1939., Bp. 1940. 43–137., PESTI G., *Ezópus fabulái*. Bécs, 1536. Hasonmása: Bp. 1950.

²¹ Ezek az alábbiak: a) „honus ettenim alit artes (ut canit ille) uirtusque crescit laudata” [265^v] M. T. CICERO *Tusc. disp.* 1, 2. nyomán ERASMUS R., *Adagia* In E. R., *Opera omnia* Basileae, 1540. tom. 2. 290. b) „tanquam truncus aesopicus” [267^v] A „truncus” ’fából faragott kép, fabálvány, faszobor’ jelentésben emberek, illetőleg istenek alakját képező oszlop vagy állvány. Vö. CZUCZOR G.–FOGARASI J., *A magyar nyelv szótára* 2. köt. Pest, 1864. 584. „Mit is olvashatna szívesebben a fiú Aesopus meséinél, melyek nevetésbe és mosolyba burkoltan komoly filozófiai tanítással szolgálnak” – írja ERASMUS R., *De pueris statim ac liberaliter instituendis* Ed. J. Cl. MAR-GOLIN, In E. R., *Opera omnia* 1–2. Amsterdam, 1971. 66. Steinhöwel „bild”-del fordítja Aesopus „lignus deus”-át: *Die vi. fabel von ainem mann und ainem bild*, STEINHÖWELS *Aesop* Hrg. H. ÖSTERLEY, Stuttgart, 1873. 248. Pesti Gábor *Az emberről és faképről* címmel magyarázza: PESTI G., *Ezópus fabulái* Bécs, 1536. Kiad. ÁCS P., Bp. 1980. 162. Az aesopusi „fakép” mutatis mutandis később is feltűnik Sztárainál. A néma ebek és a fából csinált barátok a fapapokkal együtt Szilády Áron szerint „a némaságot, a szótalanságot akarnák jelenteni, amivel a reformáció hívei a nem prédikáló, csak miséző katolikus papságot szokták gúnyolni”. Idézi: SCHEIBER S., *Fapapok* Nyr 73 (1949) 160. Az aesopusi mese proverbiumszerű fordulata később is feltűnik: „ . . . László király, Mattyásnak successora, az szótalanságért, *mutum idolum* néma bálványnac mondattatic Dubravius Historicustol . . .” PRÁGAI A., *Fejedelmeknek serkentő órája* Bárta, 1628. in *Régi Magyar Költők Tára* XVII. sz. 8. köt. Szerk. KOMLOVSZKI T.–STOLL B., Bp. 1976. 473. c) A „Glaucci cum Diomede permutatio” [274^v] Homérosz (*Il.* 6, 119–236.) nyomán „közmondásként használatos, valahányszor egyenlőtlen cserére utalunk, azaz olyanra, amikor jobb dolgokért silányabbakat adnak cserébe” – írja ERASMUS R., *Adagia* Basileae, 1518. 50. A „melius esse homini praesentem

elmélet gondolköre jól körvonalazott.²² Erasmus lényegesnek tartja, hogy az uralkodók támogassák a tudományokat, mert – mint egy Cicerótól vett fordulattal mondja – „a megbecsülés táplálja a tudományokat”.²³ Sztárai talán éppen ezzel összhangban indokolta az általa ismert egyetlen magyar történeti munka (s így tágabb értelemben a *studium*) alacsony színvonalát. „Bizony nem is nagyon csodálkozom ezen, mert – ahogy ő éneklí – a megbecsülés táplálja a tudományokat és az erény dicsérve gyarapszik.”²⁴ Erasmus szerint a közérdek kárára válik, ha a fejedelmek elhanyagolják a tudomány támogatásának tisztét és nem a tudósoknak, hanem a talpnyalóknak kedveznek, hisz „három olyan fő dolog van, amittől . . . leginkább függ az államok üdve, de romlása is: helyesen nevelt fejedelemtől, nyilvános prédikátoroktól és iskolamesterektől”.²⁵ Ha a tomista elképzelésekre épülő „erasmusi” fogalomkört – iskoláztatás (*studium*), papság (*sacerdotium*), állam (*regnum*)²⁶ – szembesítjük a Sztárai-kézirattal, kitűnik, hogy a *sacerdotiumon* és a *studiumon* túl a *regnumnak* is radikális olvasatát kapjuk. Erasmus csak inti a fejedelmeket a tudomány megbecsülésére, a siklósi iskolamester egyenesen zsarnoknak kiáltja ki azokat a magyar királyokat, akik semmire se tartották a tudósokat. Kimondja, hogy II. Ulászló „inkább a főfő népek szokásos vizsálykodásai révén – mintsem választással – tolakodott be,” aki „nem kormányzásra, hanem inkább rest tunyaságra és ágyasokkal való szakadatlan hentergésre termett, és hogy . . . inkább bálvány volt, mint ember”.²⁷ Sztárai éppen olyan kártékony bálványnak mutatja be Ulászlót, mint amilyenről Erasmus írt.²⁸ S ha a Rotterdami Mester szerint az éber fejedelem nem hallgat a hízelgőkre, nincs ideje táncra,²⁹ akkor Sztárai ennek ellenpéldájaként azt írja II. Lajosról, hogy „minden talpnyaló előtt szélesre tárta kapuját”³⁰ s hogy „táncokon kívül minden más tevékenységre alkalmatlan volt, úgyhogy már akkor jaj volt Magyarországnak, melynek királya ez a gyermek volt és melynek fejedelmei már kora reggel dőzsöléssel kezdtek”.³¹ Sztárai talán Erasmus tanácsát fogadja el, amikor „a gyermek fejedelmet neveljék Aesopus meséivel,³² jegyében szövegébe épít egy Aesopus-motívumot is. „Ahogyan az atyát csaknem az összes magyarországi főúr az aesopusi faképhez hasonlóan mélységesen megvetette, a gyereket is éppoly nagy lenézéssel kezelte” – írja már a zsarnokölés gondolatát sejtve³³ *Az emberről és faképről*³⁴ szülő mesére utalva. *A pictura mali principis* példázta tehát II. Ulászló, akinek zsarnoksága miatt, „az ő leggondatlanabb uralkodása alatt veszték el Magyarországnak a

tenere passerem, quam illo dimosso gruem expectare uenientem” [280v] ausoniusi eredetű (vö. E. MARGALITS, *Florilegium proverbiorum universae Latinitatis* Bp. 1895. 224.), már a középkorban széltében-hosszában használták. Vö. J. ZINGERLE, *Die deutsche Sprichwörter im Mittelalter* Wien, 1864. 141. e) „Flectere si nequeo superos, a cheronta mouebo” [269v] P. VERGILIUS M., *Aeneis* 7,312 nyomán népszerű szállóige.

²² F. GELDNER, *Die Staatsauffassung und Fürstenlehre des Erasmus von Rotterdam* Historische Studien, Heft 191. Berlin, 1930., W. BERGES, *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters* Leipzig, 1939., P. MESNARD, *Erasmus o l'evangelismo politico* in P. M., *Il pensiero politico rinascimentale* Bari, 1963. 129–155., E.-W. KOHLS, *Die Theologie des Erasmus* Basel, 1966.

²³ ERASMUS R., *Antibarbari* in *Opera omnia* Basileae, 1540. tom. 9. 1394. Vö. KOHLS *i. m.* 48.

²⁴ *Hystoria* 265v.

²⁵ ERASMUS *i. m.* 1394.

²⁶ KOHLS *i. m.* 50.

²⁷ *Hystoria* 267v.

²⁸ ERASMUS R., *Institutio principis christiani* in *Opera omnia* Basileae, 1540. tom. 4. 450–451.

²⁹ *I. m.* 449., 453., 463.

³⁰ *Hystoria* 268f.

³¹ *I. m.* 267v.

³² ERASMUS *i. m.* 436.

³³ *Hystoria* 267v–268r.

³⁴ Vö. a 21. jegyzet b. pontjával.

törökkel határos ama végházai, melyeket a legfényesebb és legjóságosabb magyar: Mátyás király” – ő a *pictura boni principis* – „háborúk nagy munkáival még megtartott Magyarországnak”.³⁵ De a rossz fejedelem képét mutatja fiában, II. Lajosban is, aki „az atya idejében Magyarország felprédálásához szoktatott törököket is nagyobb bátorságra kapta. Ennélfogva Magyarország fő erősségének, Nándorfehérvárnak és más, határmenti végházaknak nemtörődomségből való elvesztése után az ellenséget végül saját országának belsejében is eltúrta, majd miután Mohács mezején megfontolatlanul és még fel sem fejlődött hadseregével megtámadta, országának jobb részét övei és a maga életével együtt elveszítette.”³⁶ A Sztárai által zsarnoknak tartott II. Lajosról maradt ránk más olyan forrás is, mely a király halálát tyrannocidiummal magyarázza,³⁷ így joggal feltételezzük, hogy a *pictura mali principis*nek többszörösen megfeleltetett uralkodóra *in effigie* már 1526 előtt kimondott a halálos ítélet.

A kor államelmélete azt tanította, hogy a jó fejedelem nem a maga, hanem a haza javára ügyel. Másképp láttatja Sztárai a „legfőbb hazaáruló”-nak titulált Szapolyait, akinek képe szintén ott lóg az ő zsarnok magyar királyokat ábrázoló történelmi arcképcsarnokában.³⁸ Szapolyai bűnös nagyravágásában „már gyermekségétől áhította Magyarország trónját”, választói „inkább félelemtől, mint jószántukból avagy az ország érdekétől vezetettve”³⁹ tették őt királlyá. Korábban az tette őt árulóvá – írja Sztárai a Habsburg-propaganda irányvonalát követve –, hogy „a mohácsi csata idején, a magyarok legnagyobb ütközetében (melyben maga Lajos király is elesett), jóllehet nem volt ekkor távol, nem akart részt venni hadseregével és azokkal együtt, akik véle egy pártot tartottak”.⁴⁰ Sztárai szerint Szapolyai nem fogadta meg azt a tanácsot sem, mely a fejedelmi tiszt letételét javasolja, ha az csak az alattvalók nyilvánvaló kárával, azok vérenek ontásával tartható fenn.⁴¹ Ehelyett, bár látta, hogy alulmarad ellenfelével, Ferdinánddal szemben, „belátva magáról, hogy nem olyan erős, semmiképpen sem akart meghátrálni és a hazán sem könyörült, hanem még a török segítségének igénybe vételével is, mindenképpen uralkodni akart, miközben zsarnok szája sokak füle hallatára ismételtette Vergiliusnak ezt a sorát: Hogyha pedig nem lágyul a menny, Acherónt verem én fel!”⁴² Az alvilági gonosz szellemek pártfogását⁴³ kérő Szapolyai eszerint nem más, mint a Sátán földi inkarnációja,⁴⁴ akinek zsarnok keze vérben fürdik: „Sokan prédikálnak (ha ugyan hinni lehet nekik) más és más olyan csodajelekről, melyek születésekor a magyar trónt érő veszedelmeket előre jelezték; hogy tudniillik mikor anyjának méhéből kikerült, mindkét keze vértől ázott, és hogy azon a napon még a Nap sugarai is véresnek látszottak.”⁴⁵ Arra vonatkozólag sajnos nincs támpontunk, hogy ezek a híresztelések valós prédikációk formájában is elhangzottak volna s ha igen, akkor mennyiben volt közülük ezeknek a ferences rendhez, mely – mint Szűcs Jenő tanulmányából is kitétni⁴⁶ – ellenzéki áramlatával hozzájárult a Szapolyai által vérbe fojtott magyar parasztháborúhoz

³⁵ *Hystoria* 267^v.

³⁶ *I. m.* 268^f.

³⁷ *TATI M. siralmas levele in Mohács emlékezete.* Szerk. KATONA T., Bp. 1979. 80.

³⁸ *Hystoria* 269^f.

³⁹ *I. m.* 268^f.

⁴⁰ *I. m.* 269^f.

⁴¹ MESNARD, *i. m.* 145.

⁴² *Hystoria* 269^v. LAKATOS István fordítása.

⁴³ Elég sűrűn kérhette az „ördögök” segítségét, mert udvari papja, Szerémi is többször emlékezik erre: SZERÉMI Gy., *Magyarország romlásáról* Ford. ERDÉLYI L.–JUHÁSZ L., Bp. 1961. 129., 179.

⁴⁴ „Ha ugyanis a jó fejedelem Isten képmása, akkor a zsarnok nem más, mint a Sátán földi inkarnációja.” MESNARD, *i. m.* 147.

⁴⁵ *Hystoria* 268^v. Vö. „Hirtelen kezdett az anyagi korona csúszni Szapolyai János fején... Mondták, hogy nem érdemli, mert vérrel fertőzte meg kezét a kereszteseken...” SZERÉMI, *i. m.* 115.

⁴⁶ SZŰCS J., *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében* ItK 78 (1974) 409–435.

is. Az azonban bizonyos, hogy az a fejedelmi tükör, melyet Sztárai talán Erasmus felhasználásával körvonalaz, radikalizmusával már a „szociális dimenzióba fordult”⁴⁷ elmélkedés szakaszában született.

Sztárai 1543-as padovai útjáról csupán Skaricza Máté szolgált eddig (évet nem jelölő) tudósítással. Skaricza az 1541-től 1545-ig tartó évek protestáns egyháztörténetéről írta 1588-ban: „Nem kell itt az áldott emlékü Sztáraitól, korszakunknak valóban nagy teológusáról szólanom, mivel ő nem másutt, mint az olaszországi Páduában, éppen a pápizmus kebelében gyűjtögette a tudományok bőségét, de a Luther iratai és mások kegyes buzgalma következtében könnyen és örökre elvetette a tévelygést.”⁴⁸

Emellé most újabb forrás a Perényi-história, mely negyedfélszáz évvel megírása után most jelenik meg először nyomtatásban. Ennek okát talán abban kereshetjük, hogy Francesco Contarini politikusként nem Perényi Péter irodalmi apológiáját, hanem a korabeli Európa történetében fontos politikai ügy mozzanatainak részletes feltárását várhatta a királyjelölt magyar főúr siklósi iskolamesteréről. Sztárai 1544-ben már Magyarország hódoltsági részein folytatta írói és prédikátori munkásságát.⁴⁹ Padovai tanulmányai így tehát nem terjedhettek másfél évnél tovább.

HYSTORIA ELIBERATIONIS MAGNIFICIJ / DOMINI FRANCISCI PERENNIJ, FILIJ /
MAGNIFICI DOMINI PETRI PEREN / NIJ, PRIMATIS HUNGARIAE, / ATQUE PERPETUJ
COMITIS / ABAUIUARIENSIS, / PER MICHAELĒM STARINUM HUN / GARUM CONSCRIPTA:~

AD ZOILUM.

Fac procul hinc fugias a nostris Zoile scriptis,
Non tibi sed claris scribimus ista uiris. [264^r]

Magnifico domino Francisco / Contareno Veneto, patrono / suo colendo, Michael Starinus / Hungarus S. D.

Infelicissimum sane regnum Hungariae semper arbitratus sum Magnifice domine patroneque mihi colendissime, quod quamuis rerum omnium copia diffuisset, litterae tamen bonae adeo semper in eo frigerent, ut nemo hactenus (quod equidem sciam) inuentus sit, qui res gestas eius regni litteris mandare uoluerit, praeter Cronica quaedam barbarissimis uerbis conscripta, speciosisque mendacijs referta, cuius autor quisquis fuerit opinor nunquam in Italia didicit, neque grammaticen ipsam uel a limine quoque salutauit. Non inficior in Hungaria quoque uiros quamplurimos fuisse doctissimos, [265^r] potissimum uero eos, quos causa excolendi ingenij hanc uestram Italiam peragrare non piguerit, sed quia in nullo apud principes tyrannos precio habebantur, nullus eorum ad eas res scribendas animum induxit. Quod sane non adeo miror, honos etenim alit artes (ut canit ille) uirtusque crescit laudata. Non haec ob eam rem scribo quasi ego aliquid mihi supra omnes arrogans ea perscribere uelim, ad quod munus obeundum etiam si ingenio faelici summaque eloquentia preditus essem, tamen quoniam nulla de eis extant commentaria, nec propter aetatem illis uel interesse, uel ab alijs qui rebus gerendis interfuissent audire potui, me non satis idoneum esse arbitrarer. Ea tamen quae nostra sunt gesta memoria, quibusque uel interfui, uel a certis hominibus eademque

⁴⁷ *I. m.* 426.

⁴⁸ „Nec attinet hic de Starino, pia memoriae, magno sane nostri seculi Theologo dicere, quum ipse non alibi quam Patavij in Italia mercaturam studiorum sit consecutus, in medio quidem Papismo, sed facile scriptis Lutheri et pio aliorum zelo, in aeternum errore seposito.” M. SKARICAEUS, *Vita Stephani Szegedini* in St. SZEGEDINI, *Theologiae Sincerae loci communes* Basileae, 1588. β3^v.

⁴⁹ *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. KLANICZAY T., Bp. 1964. 348.

narrantibus accepi, fortasse aliquando scribam cum in hoc uestro Musaeo ingeniolium melius excolerero meum, [265^v] praesertim si nullus interim exoriat, qui me hoc labore liberet. Sed priusquam illa fiant, accipe hystoriam eliberationis Magnifici domini Francisci Perennij, filij Magnifici domini Petri Perennij, comitis comitatus Abauuariensis quondam in Hungaria, nunc autem (heu) dura captiuitate oppressi: quam ego non ab alio quopiam, sed ab ipso Mag. d. Francisco Perennio, cuius paedagogio post eliberationem functus sum, ordine denarratam accepi, ad quam tamen scribendam exilis ingenij mei conscius uix animum inducere potuissem, nisi autoritate tuae Magnificentiae, quae apud omnes plurimi esse debet, coactus uerius quam adhortatus fuisssem. Quae si t. M. imprimenda uidebitur, etiam ad alia scribenda non minimum mihi calcar addetur. Sin minus, tamen me t. M. utcunque morem gerere potuisse laetabor. Spero tamen, quae tua [266^r] est humanitas, haec qualiacunque sint non despicias, qui me ignotum eadem haec summatim aliaque multa narrantem quoque humanissime audieris. Si autem haec tibi placuerint, illud quoque haud dubito, quin Euangelia et Epistolae dominicales in Hungaricam linguam per me (absit dicto arrogantia) transfusae, opera t. M. excudantur, miserrimisque Hungaris ditioni crudelissimorum Turcarum (heu) iam omnino subiectis per me reportentur: ut inter quos iam palam concionari non liceat, saltem in angulis haec ipsa a Christi fidelibus sub dura seruitute Turcarum gementibus, lingua uernacula legi intelligique possint, ne uidelicet fidei Christianae penitus obliuiscantur, atque habeant quo se in medijs omnium rerum periculis consolerent. Pro quo Christus ille, qui pro omnibus mortuus est, quique per Euangelion quod omnibus praedicandum iussit, in omnium [266^v] cordibus praesidere gaudet, t. M. amplissima praemia largietur. Vale, et quod tibi scribendum imperasti boni consule. Patauij VI. Calen. Decembr. Anno domini 1543.

Hystoria eliberationis Magnifici / domini Francisci Perennij, de crudeli captiuitate Caesaris Turcarum, / Michaele Starino Hungaro autore.

Scripturus hystoriam eliberationis Magnifici domini Francisci Perennij, non indignum fore arbitror Magnifice domine Francisce, si etiam causas eius captiuitatis breuiter perstrinxero; ut ex his quasi per manum deductam facilius cognoscas hystoriam, quae sic habent.

Ladislaus ille Polonus Rex Hungariae negligentissimus, post mortem Serenissimi atque optimi regis Matthiae Hungari, solitis primatum discordijs intrusus [267^r] magis quam electus, homo equidem, quantum ab his qui eum nouerunt intelligere potui, non ad imperium, sed potius ad pigrum otium atque perpetuum concubinarum osculum natus, et ut uno uerbo dicam statua uerius quam homo, utpote sub cuius negligentissimo imperio arces Hungariae Turcis finitimae, a Sereniss. atque optimo rege Matthia Hungaro magnis bellorum laboribus Hungariae uindicatae, sunt amissae. Hic inquam Ladislaus tandem omnibus diu atque aegre expectantibus uita functus, reliquerat filium sui quam simillimum Ludouicum ultimum adhuc puerum, patre tamen uiuente coronatum, ad nullas res gerendas praeterquam ad choraeas ducendas idoneum, ut iam tum uae fuerit nostrae Hungariae cuius Rex puer esset, et cuius principes mane comederent. Cum igitur etiam pater huius omnibus fere Hungariae primatibus tanquam truncus Aesopicus <ualde> [267^v] contemptissimus fuisset, filius quoque non minori contemptu habitus, (quippe puer, atque, quod illi aetati peculiare est, omnibus adulatoribus facillimum praebens aditum,) Turcis quoque iam tempore patris Hungariae depraedandae assuetis maiorem addidit audaciam. Itaque Nandoralbensi arce regni Hungariae precipuo fortalitio per negligentiam amisso, caeterisque finitimis arcibus, tandem hostem intra uiscera sui regni passus, in campo Mohachino sine consilio, necdum bene collecto exercitu cum eo congressus, meliorem sui regni partem cum ingenti clade suorum simul cum uita amisit. Quod cum ita factum esset, Hungariae proceres diuersis partibus studentes atque inter se dissentientes, quod apud illos etiam in rebus minimis summae prudentiae loco habetur, quidam ex ipsis maetu magis quam beneuolentia uel regni commodo ductj, Ioannem Zepesinum Vayuodam transiluaniae iam a pueritia regnum Hungariae sitientem, [268^r] regem elegerunt. Varia in huius natiuitate portenta futuras regni Hungariae clades praenotantia (si quid tamen illis credendum est), a multis praedicantur: quod uidelicet ambas manus uolas cruoris plenas ex utero matris eduxerit; et quod etiam sol eo die sanguineis radijs apparuerit. Quorum quidem primum si uerum non est, ad similitudinem natiuitatis Paradis opinor fuisse confictum, pro quo mater insomnis facem uiderat se parituram ardentem: posterius autem fuisse arbitror eclypsim, quae etiam ipsa non minima mala ab astrologis saepe portendere perhibetur. Ea fuerint necne uera parum refert, certe res ipsa palam docuit et nunc docet non

solum illa mala, sed longe maiora nostrae Hungariae opera ipsius Ioannis regis accidisse. Regnum quippe affectatum, et in quo diuina uocatio non praecedit, fere nunquam ab aliquo sine maxima subditorum iactura atque clade administrari potest. Et ut paucis [268^v] id quod res est dicam, nemo non uocatus illud honorifice regere potest. Quod sane etiam ipsi regi Ioanni euenit. Nam quidam ex proceribus qui sanioris erant mentis, quique eum ab initio regnum affectasse senserant, nec non aliquam cum Turca confaederationem habere olfecerant, dedignati sunt semet ipsos illi subijcere, tanquam maximo patriae proditori: cuius rei maximum inde capiebant signum, quod tempore belli Mohachini in generali conflictu Hungarorum (in quo etiam Rex Ludouicus occubuit) cum exercitu suo, cumque alijs partes eius fouentibus interesse noluisset, cum tamen non longe abesset. Ex his atque alijs de causis in tantum illorum inciderat odium, ut etiam regno expelleretur, atque Ferdinandus Austriae dux in eius locum substitueretur. Hinc postea nouae sunt ortae discordiae partes utriusque mutuis odijs in mutuum conspirantes exitium, donec utrique quid possent experirentur. Tandem Ioannes uidens se uiribus inferiorem, [269^v] cedere nullo modo uoluit, nec patriae pepercit, sed etiam Turcarum ascito auxilio utcunque regnare uoluit, illud Vergilij ore tyrannico multis saepe audientibus repetens

Flectere si nequeo superos, acheronta mouebo.

Ex primatibus Hungariae, qui partibus Ferdinandi adhaeserant, nullum acerbius quam Petrum Perennium est insectatus, quem postea dolo comprehensum Caesari Turcarum tanquam sui regni arbitro misit, a quo tum quidem non alia ratione nisi prestito prius iuramento est dimissus, quo se astringeret perpetuo Regi Ioanni seruiretur, atque aliqua multa etiam pecuniae haud parua deposita. Sic ergo dimissus cum sciret fidem etiam hosti esse seruandam, fideliter illi seruiebat, quod etiam usque ad extremum eius uitae diem est executus.

Ioannes tamen Rex, ut erat homo suspiciosus et mire callidus suaeque tyrannidis conscius, nunquam etiam iurato fidebat, denique nec fidere uoluit, sed Caesari Turcarum (cum quo [269^v] omnia habebat communia) occulte persuasit, ut in transitu suo uersus Viennam ultimo, (qui utinam ultimus illi fuisset) Petrum Perennium ex arce Soklyos, sub qua Caesari transeundum erat, ad se uocaret, atque iterum comprehenderet. Ille cum nihil minus quam hoc a suo rege sibi strui arbitrareretur, et quamuis sciret Caesari Turcarum, quantum ad regnum Hungariae attineret, omnia cum rege esse communia, tamen aduenienti ad primum ipsius nuncium obuiam ire noluit, nisi prius litteris illis magnificis atque sanctissimis, fidei Mahumeticae plenis (quibus iam fere maior pars orbis decepta est) expectatis: quas cum in sinu haberet, tamen nulla religio Mahumetica Caesarem tenere potuit quin eum comprahenderet, nec aliter comprahensum dimitteret, nisi filium hunc maiorem, de quo scripturus sum, pro obside acciperet.

Puer itaque tenellus et adhuc a nutrice pendens quippe octennis, non sine copiosissimis patris matrisque lachrymis, saeuissimis tygridibus [270^v] est obiectus, adiuncta tamen ex patris matrisque consilio nutrice, quae eum Christianae fidei admoneret; quae illic non multo post tempore defuncta, dictu adeo mirum non solum Christianae fidei, uerumetiam linguae natiuae puerulum non fuisse oblitum. Sed Deus Opt. Max. cui cura erat de illo tanquam Ioseph in Aegyptum uenditum ab omni labe Mahumetica reseruauit, uereque pietatis affectum animo illius inseruit, ut tandem quoquo posset e manibus illorum se subducendum curaret. Quamobrem (quemadmodum mihi narrabat) etiam characterem circumcisionis, cum alioqui etiam coactus quoque fuisset, sponte suscepit, patriaeque linguae se penitus oblitum esse simulauit, ne uidelicet tanta premeretur custodia, et faciliorem ad euadendum posset habere uiam. Interim patris matrisque uiscera filij desyderio atque eius captiuitatis dolore pene [270^v] rumpebantur, nullum non mouentium lapidem si quo modo filium charissimum e manibus hominum belluino more uiuentium, eliberare possent. Et pater quidem multa argenti atque auri talenta cum alijs preciosis muneribus saepe pro eo redimendo frustra misit; quae tamen ipsa etiam si plura fuissent a Caesare Turcarum hilari uultu accipiebantur, spe restituendi filij semper promissa, nunquam tamen ad effectum perducta.

Mater autem pijssima instanti prece inenarrabilibus spiritus anxij gemitibus pro liberatione filij sui <charj> charissimi dominum exorabat. Tandem Deus Opt. Max. patris matrisque lachrymarum, <mis> atque iuuenis longa captiuitate amoreque parentum iam pene deficientis misertus, id quod pater multis argenti atque auri talentis apud Caesarem efficere non potuerat, matris orationibus assiduis rogatus, gratis ex sua bonitate fieri concessit, Caesarique Turcarum eum addidit animum, ut quod iuuenis ardenti uoto semper expetiuerat, tandem [271^v] uel sponte illi offerret.

Duodecimus iam captiuitatis uoluebatur annus, eo uidelicet tempore cum iam ultimo ab exercitu Regis Ferdinandi Pestinum ciuitas obsidebatur, atque Caesar suis subuenire uolens Beglerbekum suum pro ferendo illis subsidio adornabat. Interim cogitabat apud se quoties iam sibi bellum a Rege Ferdinando esset illatum, quotiesque iam ipse Hungariam cum toto exercitu deuastasset, nec tamen adhuc totam suae ditioni subijcere potuisset, nec finem bellorum habiturus esset, nisi aut proceres Hungariae omnes tolleret, aut eos sibi beneuolentia conciliaret. Cum autem uideret tollendj magnum fore laborem, nec tamen minorem beneuolentia conciliandi, eo quod alij illorum Ferdinando Rege adhaesissent, alij uero ex euentu illorum quos captiuos detinebat exempla capientes uiscosas illius litteras effugerent, nouo atque inusitato beneuolentiae modo excogitato, atque e natura procerum Hungariae capto, id faciendum [271^v] deliberauit. Sciebat namque proceres Hungariae nunquam facilius sibi conciliari posse, quam si hanc opinionem apud eos confirmare posset, quod singulis qui sibi adhaerent bona sua pro uoto regenda permittere uellet.

Eam ob rem statuit filium hunc Petri Perennij apud se iam longa captiuitate detentum, denique etiam circumcisum, patriaeque loquelae oblitum, et plene Turcam (ut ipse putabat) effectum, una cum Beglerbeko in Hungariam emittere: qui huic in reditu expeditionis Pestinae paternas expugnaret arces, atque in huius manus simulate traderet, adiuncta tamen clam ei custodia; nempe illud confirmare uolens, ut qui sibi adhaerere uellent non solum arces illis non adimeret, sed etiam ui expugnatas suis haeredibus retitueret. Atque cum multa de ea re cum Beglerbeko tractasset, tandem ad iuuenem qui illic astabat conuersus atque subridens interrogauit num uellet ire in Hungariam si eum cum Beglerbeko dimitteret. [272^r] Ad hanc uocem tam laetam, tam gratam, iamque a tot annis expectatam, iuuenis nihil gestiuit, sed composito uultu, atque uehementi patriae desiderio dissimulato, Caesari in hunc modum respondit. Se quidem ad omnia suae maiestatis iussa exequenda paratissimum esse quocumque eum dimitteret, tamen in Hungaria nihil habere negotij, eodemque animo posse abire et remanere. Quae cum Caesari non displicerent, iterum interrogauit num depopularetur possessiones paternas si cum exercitu illuc uenire posset. Ibi iuuenis cum sciret Caesarem patri suo maxime iratum esse, quod uidelicet post mortem Ioannis Regis partes Ferdinandi secutus fuisset, simulata et ipse quam maxima in patrem ira Caesari hoc pacto respondit. Se scire omnia quae pater haberet suae maiestatis esse, nec aliter nisi ex uoluntate eius id facturum. Quod si ipse iubeat non solum possessiones paternas non depopulaturum, uerumetiam patrem ipsum scibi uiuum [272^v] comprehendere posset proprijs manibus interfectorum. Ad haec Caesar subridens, atque hanc animi truculentiam in iuene amplexus, interrogauit quamobrem hoc faceret. Quia (inquit iuuenis) dolose e manibus tuae maiestatis me obside dato sese subduxit, atque iam nunc Ferdinando Regi (ut audio) adhaesit, nec fidei tuae maiestati promissae memor, nec mei recordatus. His Caesar auditis, matri quid facturum esset interrogauit. Illam (inquit iuuenis) perpetuo in honore habiturus essem, quae multas tum quoque effudit lachrymas cum tuae maiestati traderer, at patris mei crudelissimi ne unicum quidem uidi lachrymulam, tantum aberat ut mei misereretur. Quod etiam factis comprobauit. Nam ab eo tempore si me pro filio duxisset, si quid amoris erga me habuisset, etiam dimidio tesauri sui (quem amplum est) me redemisset. Nunc si etiam id facere uellet eam frustra tentaret. Neque enim ego tuam maiestatem relinquere uellem, cum sciam et arces [273^r] et tesaurum ipsius breui in manu tuae maiestatis esse futura. Hoc iuuenis responso delectatus Caesar magis ac magis ad propositum suum exequendum accendebatur.

Itaque seuocato Beglerbeko, et tractatis primum de belli rationibus, negotium quoque iuuenis tandem cum eo decernit, omnibus ornamentis militaribus splendidissime induit, seruos addit, stipendium prebet magnificum, et quoniam non penitus iuueni credere poterat, etiam clancularios illi custodes adiungit. Moto itaque Beglerbekus exercitu, iuuenis omnia militaria munia alacriter obibat, non quasi libertate gestiens, sed rei gerendae intentus tribus tentorijs cum summa autoritate praesidebat, cogitans interim sicubi locus ad euadendum daretur opportunus. Cum ergo uersus ciuitatem Charon castrametati essent, atque iam fere tres dies ibi morarentur, animaduerteret autem iuuenis adhuc non deesse custodes, qui illum [273^v] clam obseruarent, cogitauit apud se faciliorem sibi ad euadendum in Turcia patere uiam ubi adhuc negligentius custodiretur, quam cum in Hungariae finibus esset.

Mane itaque facto atque diuini numinis auxilio inuocato, coepit ante tentoria more solito <deamb> longius deambulare, custodesque pro tentorijs alea ludentes limis aspiceret, atque quid inter se loquerentur auribus arrectis auscultare. Vnus illorum dicebat sibi non uideri quod ille tam

longe a tentorijs abesset. Quo audito iuuenis simulauit se micturire, atque dumetis appropinquans perizoma resoluebat. Hoc igitur alij uidentes custodes dicebant liberum esse illi ad opus naturae secedere, neque posse illum longis calcaribus indutum effugere. His dictis atque amotis ab eo oculis omnes aleae intendebant. Tum iuuenis sese submittens, atque cothurnos longis calcaribus molestos exuens, uestemque purpuream humero demittens praecipiti fugae statim sese dedit, atque aquam palustrem arundinibus oppletam transiens, in uicinam syluam quam celerrime sese recepit. [274^r] Ea erat longo satis tractu porrecta, in qua per loca inuia pergens hoc unum studebat ne quem omnino haberet obuium: ad finem tamen syluae in quendam upilionem incidit, a quo prius quam ipse animaduertisset, est uisus.

Cum igitur hunc preterire periculosum arbitraretur, propius ad illum accedit, atque uestimenta sua purpurea cum omnibus ornamentis militaribus ipsi daturum pollicetur, si uelit sibi uestem griseam, peronem atque pileum pastorale, quae ipse habebat permutare, et fidem det nemini quidquam de fuga sua indicaturum, non tamen quis esset significat. Hic ille tantis subito premijs prouocatus, deum atque omnes coelites (Croacus enim erat) obtestatus se nemini quicquam dicturum, accipit ab illo ornamenta militaria et dat sua pastoralia, nimirum Glauci cum Diomede permutationem imitatus, pro pileo Turcico (quod uocant Zarkulya) auro gemmisque ornato, dat illi [274^v] suum galerum uillosum, pro uestibus purpureis monilibus aureis insignitis, suam griseam multis pediculis oppletam adaptat, pro cingulo militari fune pastorali cingit, pro caligis scarlatinis hirsutis soccis induit, pro cothurnis atque aureis calcaribus peronem crudum circumligat, pro pugione et framea argento atque auro multo caelatis, clauam pastorem ferreis clauis rigentem atque lanceam addit. Et tandem uaria illi demonstrans itinera, atque bene precatus alacriter eum ad iter certum deducit ac dimittit. Ille sic uestitus uidebatur sibi plus quam regalibus incedere uestimentis, quod uidelicet tutus esset ne a quoquam agnosceretur, neue propter cultum tam magnificum occideretur. Hoc unum tamen illi deerat, quod nomina ciuitatum per quas illi transeundum erat ignorabat, neque enim ausus fuerat pastori significare quod in Hungariam iturus esset. Itaque trium dierum atque noctium confecto itinere, tandem ualde [275^r] defessus, nec famem iam ulterius perpeti ualens, ad quoddam oppidum peruenit, in quo cum procul arcem esse uidisset, non ausus est statim intrare, sed paulum a uia diuertens atque residens, cogitabat quidnam facturus esset. Interim Turca quidam equo residens, cum a longe hunc illic sederè uidisset, equo conuerso adequitat, atque cuius sit, cur illic sedeat, uel quo tendat simul interrogat. Iuuenis Rascianum se esse dicebat, nam eam linguam pulcherrime nouit, sedere autem illic pro expectando socio, ac postea in urbem oppidum uelle intrare. Turca astutus nomen oppidi ab eo perquirat, quod cum ille dicere nesciret, statim conijcit fugitiuum illum esse mancipium, et compraesens ac uinctum in arcem inducit, compedibusque iniectum in carcerem trudit.

Tertio die producit, rogat utrum equos curare norit, utrum sibi fideliter seruire uelit, atque hoc pacto libere dimissurum [275^v] pollicetur. Iuuenis ad omnia se paratum offert, sed peritiam curandorum equorum excusat se minus habere, quod upilio fuerit, tamen eam quoque se uelle addiscere promittit. Tribus ferme diebus equos utcunque curat, prospectans interim sicubi murus arcis in qua noctu dormire compellebatur, esset demissior. Tandem inuento loco funes quaerit, nodos in eis ad facilius descendendum facit, adiuncto etiam pastorali cingulo quamuis a terra longius abesset tamen calcibus muro impactis curauit ne in pedes caderet, nam pedibus luxatis abire non posset. Sic ergo sese dimittens cum in laeuum femur incidisset, aliquandiu illic iacuit, sed cum uideret auroram appetere consurgit, et quantum potest celeri fuga sese in proximum nemus recipit, atque conscensa arbore sese occultat. Mane igitur facto Turcae illum aufugisse percipientes omnia loca canibus uenat cis equitando eo scrutantur diligentius, quod scirent illum non potuisse [276^r] abire longius. Sed deo ita uolente canes omnes diuersis partibus errantes, nec arbori propius uenientes, tandem dominos secuti tecta repetierunt. Ibi iuuenis diem totam ieiunus pertulit, et quam maximis itineribus ad cursum Lunae (quoniam erat locorum ignarus) confectis, Hungariam uersus iam antea <animo praemeditatam iter> saepius in quam partem esset animo praemeditatam, iter dirigebat. Quoniam autem iam ulterius famem tollerare non poterat, nec ciuitates amplius ingredi audebat, ad pagum quendam fere iam uespere facto diuertit, nactus forte fortuna hospitem qui uineae custode egeret. Cogitans itaque apud se melius esse ibi aliquantisper immorari dum uiae locorumque certior fieret, simul etiam comitem itineris aliquem interim se habiturum sperans, uineam illius octoginta ozporis pro mercede promissis custodiendam recepit, commodum arbitratus quod minus in homi-

num frequentia futurus esset. Itaque cum esset admonitus ab hospite ut porcos uineam ingredientes libere occideret, atque in uiam publicam extraheret, [276^v] forte fortuna <statim> accidit ut porci hospitius uineam ingrederentur, quos cum uidisset iuuenis arrepta statim lancea unum ex illis confodit, atque in uiam publicam iuxta praeceptum sui hospitius extrahit. Quem hospes adueniens cum suum esse agnouisset, iuueni indignabatur, atque partem mercedis pro eo se detenturum minabatur. Iuuenis contra excusabat se porcos illius ab alienis internoscere non posse. Quod si eos nolit occidi, uel subulcum illis adhibeat, uel sibi pascendos in uinea comittat. Atque tum quidem hospes admodum iratus discessit.

Contigit autem rursum, ut porcis more solito in uinea oberrantibus, iuuenis iterum ex illis unum occideret: qua re cognita hospes, id uero non ferendum existimabat, atque ob eam rem maxima ira accensus iuuenem uerberibus afficere uolebat, multaue illi abiens minitabatur, se uidelicet Zupasae (quo nomine magistratum uocant) de ea re conquesturum, atque eum in uinula illius traditurum.

Quo audito iuuenis non existimauit sibi amplius illic esse immorandum, timens ne in manus Zupasae ueniens tandem quis esset agnosceretur, statim iter arripit, et quam [277^r] maximis itineribus duobus diebus et noctibus ad ciuitatem Charon peruenit. Ad quam timide ingrediebatur, ne quid rursum simile illi accideret, quod prius propter ignoratum oppidi nomen acciderat, casu uel potius deo ordinante habuit obuiam matronam quandam genere Sclauam, quam cum ex uestitu Christianam fore agnouisset, alloquitur, rogat cuius sit, et de qua parte Hungariae in Turciam fuerit abducta.

Illa fatetur se genere Sclauam esse, et quondam in pertinentijs <Val> arcis Valpo sub ditone Petri Perennij habitasse, atque inde fuisse abductam. Hoc audito iuuenis ualde gauisus est, et quod nulli mortalium credere audebat, huic mulierculae et Christianae et quondam in possessione sui patris moratae, concredidit: fidem tamen prius ab ea stipulatus ne cui diceret, fassus est se filium Petri Perennij esse, quem olim pater Caesari Turcarum pro obside dedisset, simul etiam rogat ut sibi uirum aliquem probum, qui eum in Hungariam deduceret quaerat. Et quo magis fidem promissam seruet illam in matrem [277^v] adoptat, multaue promittit si in Hungariam saluus euadat, et si ipsa (quoniam iam esset libera) illuc reuerti post eum uellet. Illa tanto archano sibi commisso atque spe futuri premij exultans, et tantae eliberationis se ministram fore gaudens, iuuenem errabundum in domum suam ducit, atque probum uirum nomine Vkachinum, genere Rascianum, qui in Hungariam deducat, illi quaerit. Iuuenis omnia timens huic quoque fide mediante se ipsum manifestat, et quo fides magis rata sit, in fratris loco illum habiturum perpetuo promittit, si se in Hungariam fideliter deducat. Ille tanta subito spe pellendae paupertatis oblata, iuuenem deducendum suscipit, atque proximo mane cum illo iter aggreditur. Itaque cum <Petharw> Peteruaradinum tandem peruenissent, quo in loco exercitui Beglebekj transmittendo <pons para> per Danubium pons parabatur, ibi qui sint, unde ueniant, quoue tendant interrogantur. Rascianos se fore dicunt, profectos autem a ciuitate Charon, ut in finibus Turciae ampliori possent mereri stipendio, quoniam audissent illic uberrimum quaestu mangones (seu ut [278^r] communiter uocant) martulones habere, cuius generis homines se esse dicebant. Sunt autem martulones homines (si tamen eo uocabulo digni sunt) detestabiles, quibus Turcae ad deuastanda omnium regnorum utuntur confinia, fures nocturni, atque ubi fieri potest etiam diurni, in syluis et montibus latitantes, atque uiatores incautos excipientes, nonnunquam autem si sint numerosiores etiam in uillis et pagos irruentes, homines cum uxoribus et liberis uinctos abducentes, et freno in os iniecto ne uocem edere possint in syluis eos per diem alligatos tenentes, et noctu rursum longius abducentes, atque tandem Turcis eos uendentes. Turcae tamen ponti faciendo praepositi, cum iuuenem acrius intuiti fuissent, indolem quandam generosorem quam eiuscemodi hominibus conueniat, in eo consyderabant, atque num esset e nobilij genere interrogabant. Rascianus illum fratrem suum natu minorem esse dicebat, sed adhuc imperitum, domi quippe conuersatum, nec laboribus militaribus exercitatum, atque ob eam rem aliquantulum etiam [279^v] albere. Hoc responsum quamuis aliquid uerisimile habere uidebatur, tamen Turcae de iuene subdubitantes, utrosque detinent, atque diris compedibus uinctos in carcerem. Tertio die producunt, compedibus eximunt, in nauem unam pro lignis uidelicet ponti aduehendis ascendere iubent, atque diebus quatuor in eo opere detinent, ut iam iuuenis (quemadmodum narrabat) et fame et nauigationis labore uictus plane deficeret. Ad uesperum autem diei quarti uersus Albam Graecam descendere coeperunt, ubi prius iuuenis in captiuitate fuerat detentus, atque ob id etiam

pluribus notus. Timendum itaque erat ne eo aduectus agnosceretur. Quamobrem cum Turcae et ipsi fessi sese recreare uellent, subductis terrae nauibus parumper requiescere decreuerunt, atque nauibus exilientes ligna sicca ad faciendum ignem conuehebant. Quo in opere Rascianus atque iuuenis cum diligenter se ipsos adiunxissent, et semel atque iterum longius progressi ligna attulissent, tertio columbam Noe imitati sese proripiunt, nec amplius redeunt. [279^v] Turcae eos aliquandiu insecuti rursus in naues sese recipiunt atque abeunt.

Rascianus uero cum iuene iter accelerans tandem ad quosdam suos consanguineos eum deducit: quos cum in agro milium metentes offendisset, iuuenem in fine iugeri inter milium sedere iussit, ipse autem ad consanguineos suos accedens, atque saluere iubens, sic eos alloquebatur. Quid hic laboratis? quid uos perpetuo labore defatigatis? eam Deus mihi dedit fortunam ut perpetuo una nobiscum faeliciter uiuere queam, si modo in ea re quam uobis narraturus sum coadiutores esse uelitis.

Illi igitur propius accedentes una cum eis paululum secessit, ac postulata primum ab eis fide rem omnem illis narrauit, et ut sibi in deducendo iuene adiutores esse uellent plurimum rogauit. Timebat enim ne in finibus Turciae rursus caperentur, cum sciret longe magis in his perquiri homines unde ueniant aut quo uadant, quemadmodum in omnium regnorum confinijs esse solet, praesertim hoc tempore. [279^v]

Illi hanc operam libenter promittunt, atque una cum illis domum profecti coenam apparant, et plus satis famelicis cibo reficiunt. Iuuenis autem labore itineris fessus, cum uidisset illos largius potare uelle, lectum sibi postulauit, quo praeparato cubitum iuit. Illi uero cum inter pocula (ut fit) multa locuti duissent, atque etiam de iuene reducendo tractassent, tandem unus illorum lumine accepto propius accedit, et num iuuenis iam obdormiuisset explorauit. Iuuenis oculis clausis nonnihil etiam stertens se dormire simulabat, cum alioqui omnia illorum dicta obseruaret. Igitur cum uino iam incaluisset, coepit ille qui lumine accepto iuuenem explorauerat caeteris suadere ne sese in manifesta pericula conijcerent, periculosum enim esse captiuum aliquem praesertim tantum in Hungariam deducere, nam sicubi in finibus agnitus fuerit, omnes pro eo capitis poenas duros. Melius esse illum alicui Turcae [280^v] uendere, modo ne significetur quis fuerit, et accipere pro eo certam pecuniam, quam spe magnorum premiorum in aperta pericula seipsos tradere. Hoc pacto enim fortasse et iuuenis eliquando eliberabitur, et ipsi pecuniam nullius periculi maetu comparatam habere poterunt. Addens illud quoque melius esse homini praesentem tenere passerem, quam illo dimisso gruem expectare uenientem. Hoc consilio caeteri persuasi statim Turcam mercatorem aduocant, iuuenem (ut ipsi putabant) dormientem illi ostendunt, sanum praedicant, non tamen excitant, quippe de uia fessum. Conuentum est de praecio promissis pro eo florenis Sexaginta, hora uero abducendi statuta est crastini diei pomeridiana. Sed iuuenis, qui haec omnia audiebat, primo statim diluculo consurgit, atque Rascianum suum adhuc multo uino stertentem excitat, seuocat [280^v] ac fidei promissae, uinculique fraternitatis admonet, per amorem dei rogat ne uelit esse fidefragus, nec unquam ea quae uesperis se audiente cum caeteris statuisset, illi pro crimine obiecturum pollicetur, modo fidei semel promissae meminerit. Ille pudore suffundebatur, nec quicquam loqui poterat, cum uideret omnia a iuene fuisse audita, quae ipsi uesperis locuti fuissent. Tandem illum bono animo esse iussit, atque consanguineos suos accedens omnia illis narrauit, atque etiam rogauit, ut si adiutores in deducendo esse nollent, molesti quoque ne essent, ne ipse fidem semel promissam frangere cogatur. Quibus auditis illi quoque pertimuerunt, adeo ut iam nec sequi auderent, nec uendere, sed iuberent illos ocyus discedere, atque Turcae mercatori noctu illos aufugisse se dicturos promitterent.

Sic igitur iuuenis e manibus illorum liberatus, cum Rasciano suo ad ciuitatem [281^v] Ezek in ipsis Turciae finibus sitam peruenit. Ibi plus quam in toto itinere timendum erat. Quapropter Rascianus iuene in quodam molendino extra ciuitatem relicto, primum solus ciuitatem pro comparando uictu est ingressus, eadem uia pertentare uolens si uiam iuxta murum habere possent expeditam, ne per eam transire cogerentur.

Interim iuuenis per quosdam ebriosos molendinarios multis opprobrijs affectus etiam molendino est expulsus. Rascianus uero rediens cum iuuenem in eo loco non inuenisset, tandem diu mutuo sese quaeritantes sunt congressi. Ibi nihil immorati (quoniam nulla alia patebat uia) ciuitatem ingrediuntur, atque in portis interrogati dimittuntur. Eo die nusquam conquiescentes tandem intempesta nocte ad arcem Valpo, hoc anno a Caesare Turcarum captam, perueniunt. Ea autem erat Petri Perennij in Sclauonia iuxta Drauum sita. [281^v] Stantes itaque pro fossa arcis ianitores uoca-

bant. Qui expositis lampadibus cum illos uidissent, et quinam essent didicissent, ad praefectum arcis cum summo gaudio currunt, atque laetitiam hanc insperatam illi narrant. Ille timens insidias primum de muro prospicit, uidet illos tantum esse duos, colloquitur, tandem portam minorem aperiri iubet, atque iunctis sibi fortissimis militibus in arcem inducit.

Ibi hoc unum erat molestum quod iuuenis a nemine agnoscebatur, tamen per certas quasdam corporis lineas, aspectu atque loquela patrem referre iudicabatur. Quamobrem celeri nuncio ad arcem Soklyos misso, tanta subito laetitia omnium est oborta, ut ciuitas alioqui graui <pesti> peste laborans, luctum gaudio superaret. Delecti igitur statim milites quingenti, atque noctu ad arcem Valpo profecti, iuuenem hunc tanquam possessionum paternarum haerem summo cum honore suscipiunt, [282^v] atque in arcem Soklyos inducunt. Et quoniam pestis saeuiebat, non plus quam eam noctem illic manere sinunt, atque postridie in ciuitatem <QQ> Quinquaeclesiarum non longe distante comitantur. Pro cuius reditu faelicissimo cum ego Succlusij Ludimagister essem, ad praefectum arcis Succlusinae Michaellem Was haec eram cormina meditatus.

Tanta dei bonitas semper fuit optime princeps

In medijs tandem ut uisitet ipse malis.

Ante bis et patrem, uerum nunc carcere ab ipso

Eripuit filium, contulit auxilium.

Sic olim duro liberauit carcere Ioseph,

Post multaque patri tempore restituit.

Quem nunc mater, longo tempore filij desiderio cruciata, aspicit atque complexibus fouet, hoc uno infoelix quod suo careat marito, cum quo hoc gaudium illi commune esset. Finis operis. [282^v]

Borsa Gedeon

ADALÉKOK A „TÜKÖR” CÍMŰ ASSZONYCSÚFOLÓ VERSHEZ

A „Tükör, mely az asszonyoknak görög Simonides írásából az Caeta szigetében régen lakó asszonyokról irattatott 1627. esztendőben” c. mű szövegét a RMKT XVII. század 8. kötete az 1733. évi kiadás alapján írta le.¹ Ennek egyetlen, korábban ismert példányát az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.² Bibliográfiailag már Petrik Géza ismertette.³ A szerinte 12-rétű, de valójában nyolcadrét formátumú nyomtatvány terjedelme nyolc levél, vagyis 16 számozatlan lap. A RMKT szerint: „... a magyar vers 22. sorában is tíz »különbség«-ről van szó. A magyar szöveg tehát a végén hiányos. A ponyvanyomtatvány egy ívből áll, s ennek az A ívnek a végén a szöveg minden megjegyzés („Vége” vagy „Finis”) nélkül megszakad, viszont az őrszó is hiányzik”.⁴

A zárószó kérdését vizsgálva a példány alapján megállapítható volt, hogy ez a hiány nem véletlen, mert az őrszót kikaparták. Ezt a lap jobb alsó sarkában tapasztalható két kis lyuk és a körülötte elvékonyodott papír bizonyítja. Nyilván ugyanaz a személy írta tintával még a múlt században a lap aljára a „vége” szót, hogy ezzel a nyomtatvány teljes, hiánytalan voltának benyomását keltse.

A XVIII. századi hazai nyomtatványok országos számbavétele során a keszthelyi Helikon-könyvtárból előkerült e kiadásnak teljes példánya.⁵ Segítségével a következőket lehetett megállapí-

¹ Sajtó alá rendezte KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla. Bp. 1976. 107. sz. szövegkiadás 299–305., jegyzet 586–588.

² Valaha L. eleg. m. 11229di (8) jelzeten. most a korábbi gyűjtőkötetből kiemelve önállóan a Kisnyomtatványtár ún. ponyvagyűjteményében előbb a 64/9, most pedig a 2858. szám alatt.

³ *Magyarország bibliográfiája 1712–1860.* III. Bp. 1891. 702.

⁴ RMKT XVII. 8. 588.

⁵ Jelzete: Lit. Hung. 397 (1).

tani. Az „A”-jelű ív utolsó sorában valóban két betűs őrszó („Vi”) áll, amelyet az OSZK példányából eltávolítottak. A nyomtatvány második, „B”-jelű íve négy levelet tartalmaz, amelyen az eddig ismert 74 versszakot (222 sorban) kiegészítő további 36 versszak (108 sorban) olvasható. Így a teljes mű 110 versszakban 330 sort tartalmaz, amelynek majdnem pontosan egyharmada a korábról ismeretlen szöveg az egésznek. Ez tartalmazza a VII. rész utolsó négy, a VIII–X. rész tíz-tíz, valamint az egészet záró „Epidosis” két versszakát.⁶

Az ebben a kis könyvecskében látható sokrétű tipográfiai anyag lehetőséget adott az azt előállító nyomda biztonságos meghatározására. Ez a budai Landerer-féle műhely, amelynek termékeiben mindez megtalálható. A húsz soronként 89/90 mm méretű szövegtípus,⁷ a szövegkezdő iniciálésorozata, a nyomtatvány élén álló és öntött cifrákból összeállított díszítősorok, az utolsó versszakok nagyobb, húsz soronként 122 mm méretű betűtípusa, valamint a legvégén található záródísz, mind fellelhetők e budai nyomda kiadványaiban.⁸ A címlap 64 × 42 mm méretű fametszete pedig, amely fekete alapon a „Luná”-t ábrázolja a budai Landerer-féle „Csízio”-kiadásokban – mint az akkoriban bolygóként számon tartott Hold megszemélyesítése – a XVIII. század során végig viszontlátható.⁹

A fenti és kizárólag csak a tipográfiai sajátosságok alapján végzett nyomdász meghatározás megerősítést nyer a budai Landerer-műhely 1728–1738 közötti tulajdonosának, Nottenstein János Györgynek egyleveles, nyomtatott könyvjegyzékében, amelyet Gárdonyi Albert hasonmásban jelentetett meg és szövegét is közreadta.¹⁰ Itt a magyar nyelvű kiadványok között olvasható: „Tükör, melyből asszonyok erkölce kinéz, 8r. 4 dénár”. Szerencsés módon e Nottenstein-katalógus mellett fennmaradt a régi budai levéltárban a tanácsi vegyes iratok között az a levelezés is, amely Nottenstein és Zalonyi Nagy József, nagyváradi könyvkötő és -kereskedő között folyt, és amelyet Gárdonyi részletesen ismertetett is.¹¹ Ennek a „Tükör”-re vonatkozó részletei az alábbiakban foglalhatók össze.

Nagy 1733. január 24-i levelében közölte Nottensteinnel, hogy a „Jó gazdasszony históriája” című munkából ezer példányt hajlandó átvenni. 1733. április 15-én a nyomdász elküldte az ezer példányt a „Jó gazdasszony vagyis Tükör” című históriából, amelyet egyenesen a váradi kompaktor rendelkezésére készített. Ehhez mellékelte a fentiekben már említett, nyomtatott könyvjegyzékét is azzal a megjegyzéssel, hogy viszonteladónak az ott feltüntetett áraknál olcsóbban szállít. Ez év augusztus 22-én Nagy levélben mentegetődzött Nottensteinnél, hogy „már Szent György napjától Oláhországban voltam, és egész nyáron házamnál nem voltam”. A szállítmány kifizetése körül azután nem csupán ez a késedelem, de más okok miatt is bonyodalom támadt. Nottenstein érélyes levélben szólította fel Nagyt tartozása kiegyenlítésére, aki 1734. január 18-án – többek között – így írt: „Az mely 1000 Tükört küldött volt kegyelmed, én azokbul az mellyeket eladhattam, az árát megadom, és az többit vissza küldöttem Dimcsik Tamás diák uramtul, mellyért megfizetni nem tartozom, mivel én nem kértem, hogy küldje kegyelmed, mindazonáltal, ha eladhattam volna, az árát megadtam volna. És nem is egész az az historia az a mennyi van is, mind hibás, és az magyarok meg szokták válogatni az nyomtatást.” A budai nyomdászt aligha elégíthette ki ez a válasz, így a városi tanács segítségét kérte, amely azután a váradhoz fordult. Az ottani tanács 1734. október 30-án kelt jelentése szerint Nagy elismerte, hogy a „Jó gazdasszony” című munkából ezer példányt rendelt ugyan, de a küldött példányok hibásak voltak harminc kivételével. A többit saját költségén visszaküldte a könyvnyomtatónak. A megtartott példányok árát hajlandó megfizetni. A váradi könyvkötő kifogásai nem lehettek egészen alaptalanok, mert a budai tanács 1735. január 8-án kelt

⁶ A 87. versszak után két, a 98-at követően pedig egy sornyi latin nyelvű vers is olvasható.

⁷ Így Gyöngyösi János „Uj életre hozatott Chariclia”-jának 1733. évi kiadásában: PETRIK II. 8° OSzK 316.558

⁸ Így pl. Gyöngyösi István „Marssal társalkodó murányi Vénus” 1735. évi kiadásában: PETRIK V. 180 = OSzK 316.531

⁹ Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976–1977. 324. lapon a 31. ábra.

¹⁰ *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*, Bp. 1917. 16.

¹¹ I. m. 35–37.

átiratában már csupán a „Jó gazdasszony” című munka száz példánya fejében követelt Nottenstein nevében 2 forint 30 krajcárt.

A fentiekből tehát kitetszik, hogy Nottenstein a „Tükör” kinyomtatására Nagy ezer példány megrendelése nyomán vállalkozott. Így ez utóbbi szinte kiadónak volna tekinthető, azonban a budai tipografus, amint ezt nyomtatott könyvjegyzéke is tanúsítja, maga is forgalomba hozta ezt a kiadványt. Figyelemre méltó, hogy a művet „Tükör, melyből asszonyok erkölce kinéz”, „Jó gazdasszony históriája”, „Jó gazdasszony, vagyis Tükör”, „Tükör”, „Jó gazdasszony” címekkel illeték a két év során folytatott levelezésben. Jó példa ez arra, hogy akkoriban a nyomtatványok címét nem pontosan a kiadvány címlapjáról másolták le, hanem egyszerűen, ahogy emlékeztek, másrészt pedig, amint a művet általában emlegetni szokták. Viszonylag pontosan lehet a fentiek alapján mind a „Tükör”, mind a Nottenstein-könyvjegyzék kinyomtatásának időpontját meghatározni. Mindkettőre 1733. február eleje és április közepe között került sor.

Magyar nyelvű verses kiadványokat a budai Landerer-nyomda szinte megalapításától rendszeresen készített. Így már 1725-ben kiadta Gyöngyösi István „Mársal társalkodó Murányi Vénus”-át,¹² majd 1728-ban Balassi–Rimay „Istenes énekei”-t.¹³ E nagynevű szerzők műveinek ismételt közreadása mellett még a korábbi idők más, népszerű, ponyván árusított magyar verseinek egész sora látott napvilágot ebben a műhelyben.¹⁴ Világos tehát, hogy a budai officina profiljától nem állott távol a „Tükör” megjelenítése.

Érdekesek Nagynak a Nottenstein által szállított ezer példány állapotáról írt sorai. Ezek szerint azok túlnyomó része hibás és hiányos volt. Talán ennek tudható be, hogy az OSZK korábról még unikumként ismert példányából csak az első ív maradt fenn. Elgondolkoztató, hogy a későbbi évtizedek Landerer-katalógusaiban a „Tükör” sehol sem olvasható. Úgy tűnik, hogy Nottenstein e rosszul sikerült vállalkozását követően utódai nem nyomtatták ki újra ezt a munkát. Ezzel szemben a nemesi származású, váradi könyvkötő és -kereskedő nagy lehetőségeket láthatott e munka értékesítésében, amit a megrendelt ezres, tehát meglepően magas példányszám bizonyít. Zalonyi Nagy József levelei alapján úgy látszik, hogy Váradtól keletre és délre adta el elsősorban portékáit, hiszen több hónapos úton volt „Oláhországban” 1733 derekán. Ezek szerint ez a verses história akkoriban mindenekelőtt a keleti országrészekben volt keresett.

A keszthelyi példánnyal kiegészült 1733. évi kiadásnál korábbi nyomtatásban került elő a „Tükör” Gergely Rezső könyvtárából. Ez a gyűjtemény már szerepel a RMNy második kötetének lelőhelyei között, hiszen abban számos ritkaság mellett több unikum is akad.¹⁵ A kifejezetten régi magyar nyelvű és régi hazai kiadványokra specializálódott könyvtár egyértelműen hosszú és tervszerű gyűjtőmunka eredménye, amelynél nem hiányzott sem a hozzáértés, sem a pénz. Ugyanakkor az is világos, miután a nagy ritkaságok mellől egészen közönséges nyomtatványok is hiányzanak, hogy a Gergely-könyvtár csupán kb. egyharmada egy kimagasló értékű gyűjteménynek. Gergely Rezső özvegyének halálát követően az örökösök az MTA könyvtárának adták el ezt a könyvhagyatékot. Itt található ma a „Tükör” 1702. évszámmal megjelölt másik kiadása.

A kis kötet terjedelme és formátuma megegyezik az 1733. éviével: tehát nyolcadrét alakú, amely egy nyolc és egy négy levél terjedelmű füzetből áll. A két kiadás beosztása is szinte sorról-sorra azonos. A nyomtató és annak városa erről a kiadásról is hiányzik, azonban a jellegzetes tipográfia alapján könnyen megállapítható, hogy az a bártfai műhelyben készült. A kis kiadvány minden apró részlete, ahol csak nyomdafesték nyomot hagyott a papíron, megtalálható ennek az officinának más, korabeli produktumában. Így a nagyobb (húsz soronként 114 mm) antikva és kisebb (húsz soronként 96 mm) antikva és kurzív szövegtípus,¹⁶ a szöveget bevezető, 17 × 17 mm

¹² PETRIK II. 7 = OSzK 321.265

¹³ PETRIK I. 161 = OSzK 321.285

¹⁴ Így 1729-ben Hunyadi Ferenc „História az régi híres nevezetes Trója városának . . . veszedelméről” – PETRIK V. 212.

¹⁵ Pl. RMNy 1260.

¹⁶ Pl. RMK I. 1517 A₂b, B₁b, B₃b = 1698.

méretű, sűrűn sávozott, klisé „N”-iniciálé,¹⁷ a 42 × 52 mm méretű, ugyancsak klisé záródísz,¹⁸ de még a második és harmadik lapon látható, öntött cifrákból álló sorok is vizionálhatóak.¹⁹ A legjellemzőbb azonban a címlapon álló, 70 × 54 mm méretű fametszet, amely széttárt karokkal álló nőalakot ábrázol. Ez az egyedileg készített illusztráció mint Sibylla Cymeria megtalálható abban a „Fortuna” című sorsvetőkönyvben, amely 1616 táján került ki a bártfai sajtó alól.²⁰

Azonban az 1702. évi, bártfai kiadásnál korábban is megjelenhetett nyomtatásban a „Tükör” szövege, mégpedig Tótfalusi Kis Miklósnál Kolozsvárott. Ő a híres „Mentség”-ben 1698-ban arról írt, hogy „egy rendbéli nyomtatásunkat, mely az asszonyokról szól” sokan kifogásolták.²¹ Konkrét címet ugyan nem említett e kiadványáról, de a védekezéséért felsorolt ellenvetési bizonyos eligazítást nyújtanak ezen a téren. Így Stoll Béla arra következtetett, hogy Tótfalusi eme kiadványának első része a „Tükör”, a második pedig Felvinczi György írása, a „Jó gazdasszony” c. írásából állt.²² E ponton figyelembe vehető, hogy talán e kolozsvári kiadás alapján szerepelt 1733 és 1735 között a fentiekben hivatkozott Nottenstein és Nagy közötti levelezésben a – különben egyedül a „Tükör” szövege alapján indokolatlan – párhuzamos elnevezés a „Jó gazdasszony, vagyis Tükör”. Tótfalusi védekezésében arról is írt, hogy a címekeket enyhítette, amelyek egyike így szólt: „Első rend a dühös ebtől származott.”²³ Baros Gyula erre támaszkodott a „Tükör”-rel történt feltételezett azonosítása során, hiszen annak harmadik fejezete valóban így kezdődik: „Tertium ex cane rabiosa. Ebekhez hasonló méreggel harczoló, harmadik rendnek ceha.”²⁴

Felvinczi György a „Jó gazdasszonyról” c. versét 1689-ben írta.²⁵ Nyomtatásban 1696-ban Kolosi Török István munkájának függelékeként Lőcsén jelent meg.²⁶ Feltehetően ennek az eszterdőnek második felében készült az 1697-re szóló kolozsvári naptár,²⁷ amelyben Felvinczi költeményének néhány szakasza olvasható.²⁸ Nem alaptalan a feltevés, hogy a „Tükör” szövegének megjelentetése is hozzávetőleg erre az időre helyezhető. A kolozsvári kiadásból példány azonban eddig sajnos nem ismeretes.

Tótfalusi – többek között – még azt is felhozta mentségére, hogy „Azelőtt is azon munka nyomtatásban volt, mégis nem volt annyi irégye vagy gonoszakarója.”²⁹ Tehát szerinte a „Tükör” szövegét már 1696 előtt is kinyomtatták. És valóban a turócszentmártoni Matica slovenska könyvtárából a közelmúltban előkerült e versnek az előbbieknél jóval korábbi kiadása.³⁰ A címlap nélkül készült, negyedréti alakú nyomtatvány a megjelenés helyéről és előállítójáról, akárcsak a már említett két másik kiadás, ez sem ad tájékoztatást. A zárósorok szerint „Nyomtatott 1653. esztendőben”. Ezzel tehát időben mintegy fél évszázaddal közelebb került a „Tükör” legkorábbi ismert, nyomtatott kiadása az 1627-ben történt íratásához.

A kiadvány műfaja, formája és nyomdai jellegzetességei egyaránt a lőcsei Brewer-műhelyre utalnak.³¹ A két, egyenként négy leveles füzetből álló nyomtatvány teljes egészében tartalmazza a

¹⁷ RMK II. 2056 A₃a = 1701.

¹⁸ Pl. RMK I. 1699 C₄a = 1705.

¹⁹ Pl. RMK II. 1984 A₃a = 1700, RMK II. 2056 A₃a = 1701 stb.

²⁰ RMNy 1097 – SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdisztés a XVI. században*, Bp. 1961. LXIII. tábla 2. sz.

²¹ RMK I. 1528 F₁a.

²² ItK 1954. 336. – RMKT XVII. 8.586

²³ RMK I. 1528 F₁a.

²⁴ ItK 1909. 185–186.

²⁵ ItK 1909. 185–186.

²⁶ RMK I. 1493.

²⁷ Magyar Könyvszemle 1940. 93.

²⁸ ItK 1909. 186.

²⁹ RMK I. 1528 F₁a.

³⁰ A tájékoztatást és a xeroxmásolatot dr. Jozef Telgarský-nak köszönhetem.

³¹ Ezt a feltevést Pavercsik Ilona volt szíves a felhasznált nyomdai készlet teljes anyagának ellenőrzésével megerősíteni.

„Tükör” szövegét. Így mód van az 1733. évi kiadás alapján készült szövegkiadás³² kiegészítésére a hiányzó 36 versszakkal. Ehhez most már három, 1733-ban, 1702-ben és 1653-ban napvilágot látott teljes szöveg is rendelkezésre áll. Leghelyesebbnek látszott ezt a legkorábbi, vagyis az 1653. évi kiadásból az alábbiakban közreadni:

- 225 75. Vigyáz mint az Menyét, s' valamelyre szemét, veti szomszédságában,
Ha kedvében esött, az mit hová nem tött, hogy palast alá rakja,
Arra mindenkor kész, nem bantya semmi félsz, mert senki nem is látta.
76. Ugyan olálkodik, mikor sopánkodik, szomszéd aszszony nagy kárán,
Sok lúd, retze, tyukja s' egyéb apró marha, mint veszet háza táján,
Azt mondgya mi haszon, az jó szomszéd aszszony, hogy mást nem hiszen magán.
- 230 77. Szegény urának-is, egész házában is, ez legnagyobb tolvaja,
Lizt, turó, szalonnat, minden gabonáját, ki lopja tékozollya,
Jó Fenesi bort-is, tsak abrants alatt-is, ha nem atzél meg-furja.
78. Jó reggel Templomban, siet roratera, kivel szentséget mutat,
Oltáron az mit kap, ne lássa tsak az Pap, arra gondolt jó útát,
Enyves keze néki, palást alá tész, valamit ott találhat.

OCTAVUM EX EQVULO PHALERATO.

- 235 79. Az könnyen ugráló, serény pálya futó, felfrisselt gyermek lorul,
Nyoltzad rendbéliek, eredetet vöttek, mert tanultanak attul,
Az bolond kevélység, rút kényes negédség, nintsen távuly azoktul.
- 240 80. Miképpen az lovak, kiknek a' bö abrak, szöröket fényesiti,
Aranyas fék s' bontsok, tzafrag, függő rojtok, testeket ékesiti,
Maguk mutogatást, tanultak ugrálást, nem szoktak hámot vonni.
81. Nem szokták ezek-is, tsak az gusalyat-is, s' orsót kezekben venni,
Nem tanulta az szösz, vagy más féle eszkö, ajakát sértegetni,
Nem komja az szövés, az erős só örlés, lágy kezeit fel-töri.
- 245 82. Hogy jól meg-érts azt-is, még az apjának-is, nem mivelt ő kapálást,
Szolgálot-is illet, ki munkára termett, az erős hamu lugzást,
Vén aszszonyokhoz férhet, karja sem szenvedhet, kemény tészta dagasztást.
83. Nem kell az dajkaság, ki miatt az agság, hamar emberre siet,
Fejér színe tüztöl, hamar el-feketül, kenyér sütő sem lehet,
Kéjen tartott friss hús, azért jó kiáltyus, örömet iffiat nézhet.
- 250 84. Jó reggel fel-kelvén, aszszonyom az helyen, hoszszú haját etselli,
Piros rosa vizzel, vagy Görög fejjérel, ortzáját fényesiti,
Oly szorgalmatosan, fedelet módoson, tükörből ékesiti.
- 255 85. Jó szagu virággal, füleit rosakkal, kertben ékesen rakja,
Az jaj nem eriben, vagy kurta firisben, önnön magát tsatollya,
Hoszszú hátzokában, vagy rút fardagályban, derekát bé-santzollya.

³² RMKT XVII. 8. 299–305.

86. Mit ér semmire jó, nem embernek való, hat forintos gerezna,
Meg-kell adni módgyát, pegymettel az allyat, körös környül hányattya,
Olasz kötő sok szély, töb száz ezer veszély, vállát fejét trágyázza.

260 87. Ezek de mért vannak, hogy az szép iffiaknak, szemek kaphasson rajta,
Urának ez okon, találkozik gyakran, kelletlen sok baráttya,
Kikre minden jóvát, mellyért tött sok munkát, kedvetlen tékozollya.

TOLLE MANUM TABULA, PROPRIO NE PINGE COLORE,
FOEMINEOS FASTUS, AULICA MUSA JUBET.

88. Böcsületet tészek, az Uri rendeknek, rolok nem-is ir pennam,
Hanem kiváltképpen városi rendekben, ugyan meg tapasztalám,
Melly nagy az sovány gög, ki miatt az ördög, sokat viszen porázon.

NONUM EX SIMIA TURPI.

265 89. Ezzel ellenkezik, amaz kilentzedik, rút genealogia,
Ez emberi népnek, első kezdetinek, maradozot forgátsa,
Természet annyának, első munkájának, tsintalan rút agyagja.

270 90. Majomtul származott, és rúttul faragott, szer-nélkül termett tseléd,
Nem találsz estig-is, ha mind keresed-is, miért öt meg ölelnéd,
Edgy pénz árra kedvet, vagy édes szerelmet, az kiért kedvellenéd.

91. Diztelemb állatot, Isten nem-is adott, ezeknél embereknek,
Hogy az több szép néppel, mint Angyali képpel, elegyesen élnének,
Kik ábrázattyához, rút test állásához, szebbeknek tettzenének.

275 92. Ezeknek ő dolgát, majom rút formáját, minden ember neveti,
Tsudálatos állat, az egész ég alatt, benne jó nintsen semmi,
Ha piatzon sétál, valakit ott talál, tsudájára mind gyűjti.

93. Temérdek ajakkal, fel-horgatt orrával, ékes de mint lehetne,
Szűk rövid homlokkal, görbe tsutsos háttal, vallyons hogy ébreztene,
Lapos, széles, faros, fekete rút szurkos, teste kit élesztene.

280 94. Illendő frisséggel, rosdás vas gyűrűkkel, tiz újait meg-fűzte,
Ki-dölt száraitra, felvont harisnyára, szörös botskorát kötöte,
Fel-horgadott állát, tsuportos rút haját, sák vászonnal fedezte.

285 95. Az szép kék ég alatt, nintsen semmi állat, nyomoruultab azoknál,
Kiknek házastársa, életének mássa, ez disztelen tzhéből áll,
Még életekben-is, az sarga halál-is, azoknak rendin kaszál.

96. Rövid kurta nyakát, alatson két vállát, mert nékie ha nézed,
Lapos lába széllyet, mint talpas Cibalet, hogy nevetvén szemléled,
Semmi nintsen hátra, hogy természet tsuffja, ne légyen azt itéled.

290 97. Melly nagy kételenség, mikor ez nemzetség, iffiú testét öleli,
Kit soha nem kedvelt, de már edgyszer el-vett, kételen kell tartani,
Annak személyében, tellyes életében, kedvetlen kell nyúgodni.

98. Erről már nem irok, mert talám kárt vallok, iffiak meg-tsömörlenek,
Ez az tanáts tölem, ha vészik beszédem, mikor társot szereznek,
Jószág sok öltözet, arany, marha, nemzet, meg ne ártson szemeknek.

SI QUA VOLES APTÈ NUBERE, NUBE PARI.

DECIMUM EX APE BENEDICTA.

- 295 99. Hanem az utolso, tized rendben való, méhek áldot cehából,
Szép erkölts, eszesség, jó termet szelidség, kikre marad annyokrol,
Eletednek társot, szivednek nyugalmat, bátran vehetz azokrol.
100. Kikben nintsen vétek, mellyért az ő férjek, bóldogbak mindeneknél,
Nagy szemérmetség, szép tökéletesség, edgyen edgyen ezeknél,
300 Mindenben eszesek, uroknál kedvesek, munkásbak az méheknél.
101. Gonosz társaságot, kurva barátságot, ez ilyen szüből utál,
Iffiak termetiről, buja szerelmekről, ablak alatt nem tractál,
Fonók gyülésében, más tisztességében, suddogván nem practikál.
102. Szép edgyügyüséggel, engedelmességgel, kedveskednek uroknak,
305 Mert ő szándékokban, el-kezdet dolgokban, azoktul értnek várnak,
Az mi urok kíván, dolgok ezek után, ugyan meg-virágoznak.
103. Az mi ura kedvelt, abban ő mást nem lelt, semmit ellene nem jár,
Háza tiszta diszes, minden jókkal tellyes, mint mézzel rakott kosár,
Egész jországában, semmi marhájában, nem esik miatta kár.
- 310 104. Sok szép tsemetékkal, kiket oly jó nével, Iste(n) öt látogattya,
Drága kert közepött, mint olaj-fa veszzöt, ugyan virágoztattya,
Söt keze munkáját, adván búség szarvát, irgalmassan meg áldgya.
105. Edgmásra vigyáznak, edgyütt élnek halnak, urával mindenekben,
Edes magzatokkal, jó rend-tartásokkal, épülvén életekben,
315 Szübéli tsendesség, minden gyönyörűség, tsak edgymás szerelmekben.
106. Ura távuly létén, szerentsétlenségén, tellyes szivből bánkodik,
Sötét étszakán-is, bátor alugyék is, utánna álmodozik,
örvendetesb hire, ki által lehetne, mind azon suhajtozik.
107. Kinek jelen léte, tsak szeme nézhesse, néki gazdag nyereség,
320 Tsak ugy öltözhessek, hogy urának tessék, nem kell néki több szépség,
Nála mert nem kedves, az rút sovány gögség, másnak tettző fényesség.
108. Drágábbak hát ezek, minden drága kövek, s' magokni Unioknál,
Arany, ezüst, vas, só, réz, kéneső, tim só, több sok drága bányáknál,
Ellyenek élylyenek, ragyogván fénylyenek, inkább az Holdnál Napnál.

EPIDOSIS.

- 325 109. Az bölts okos eszes, Görög Simonides, irásának ez vége,
Társokat kereső, szép időben fénlő, iffiaknak az értelme,
Mind szerentséjének, mind veszedelmének, maga ki-ki Mestere.

110. Ezer hat száz felett, hogy folya huszon-hét, áldozó szép hetében,
Ez nagy bölts iráson, homoron szent Pálon, álmétkodván szivemben,
Az kinek éneklém, azt el bészentelém, áldott méh seregében.

A. MM. & GG. DD. VV. S.S.S. SSS. SSS.

Összevetve az 1653, 1702. és 1733. évi kiadás szövegét, az alábbiak állapíthatók meg.

A cím alatti dallamjelzés Lőcsén „Ad notam”, a két későbbiben pedig „Ad melodiam” szavakkal történt. A két, 18. századi nyomtatványban a címlap hátán olvasható az „Ad livorem” c. nyolcsoros latin vers,³³ 1653-ban ez a kiadvány legvégén áll. Összehasonlítva itt a hatodik sor egymástól eltérő két szövegét úgy tűnik, hogy az 1653. évi helyes „Simonidis haec sunt carmina”-t az 1702. és az 1733. évben „Simonides haec sunt crimina” alakra rontották. Áll ez mindenek előtt a „Simonides” szóra. A „carmina” módosítása „crimina”-ra azonban lehet szándékos is. Az 1723-ban a harmadik sor elején álló „Per meg”³⁴ a két korábbi kiadásban helyesen „Per me” formában olvasható. A 261. sort követő latin nyelvű disztichon első sorában álló „ne” szó a két későbbi kiadásból kimaradt.

Ami a magyar szöveg helyesírását illeti, annak eltérő sajátossága szembeszökő egyfelől a XVII. századi, másfelől a két későbbi kiadás között: „ts”, „edgy” és „tz”, ill. „cs”, „egy” és „cz”. (Bár ezek közül akad még régies alak a XVIII. században is: pl. a 220. sorban „edgyüti”, ill. „edgyüti”). Tehát egyértelmű az ortográfia modernizálására irányuló törekvés. Nyilván a nyomdai felszerelés és a szedői szokásból ered, hogy Lőcsén még előfordulnak archaikusnak tűnő abbreviatúrák (pl. 133. 310. sor), továbbá az „é” helyett számos esetben az ún. farkas „e”, vagyis „ę”. Mindez Bártfán és Budán már nem lelhető fel. Ezzel szemben a korai kiadás interpunkciói – különösen a sorokon belüli, két verstani szünetet jelölő vessző – alkalmazása sokkal következetesebb a korai kiadásban, akárcsak a szóvégi kettős „t” használata (pl. miatt, rakott, ott, jött, ill. miat, rakot, ot, jöt), mint a két későbbiben.

A „ts” későbbi, szinte válogatás nélküli átírása „cs”-re nem egy esetben a mai helyesírási gyakorlathoz történő közelítés helyett távolodáshoz vezetett: „érsétek” – „értsetek” (19. sor); „sértse” – „sérce” (89. sor); „tekintsed” – „tekinced” (109. sor); „ártson” – „árcson” (125. és 294. sor); „költs” – „kölc” (215. sor). (Egy esetben, a 210. sorban azonban mindhárom kiadásban „nints” olvasható.) A mai helyesírással mérve az az érdekes tapasztalat szűrhető le a három nyomtatvány összevetése során, hogy eltérés esetén a legkorábbiiban több a ma helyes alak, mint a későbbiekben: pl. „szurtos” – „szirtos” (127. sor); „hirtelen” – „hertelen” (164. sor); „több” – „töb” (272. és 320. sor). Persze, ha ritkábban is, ennek az ellenkezője is tapasztalható: pl. „papyros” – „papiros” (13. sor); „zöngés” – „zengés” (102. sor); „ékisiti” – „ékesiti” (252. sor).

Az eltérések összevetése során megállapítható, hogy az esetek túlnyomó többségében az 1653. évi kiadás szövege más, mint az 1702. és 1728. évié, amit egyedül az időbeli távolság, ill. közelség is megmagyaráz. Több esetben azonban a két korábbi kiadás azonos, és az újabb tér el ezektől: pl. „hervasztya” – „hervasztya” (41. sor); „füti” – „süti” (186. sor); „sziböl” – „szivböl” (316. sor). Az időrend ezt az összefüggést is magyarázhatja. Előfordul, hogy ugyanaz a szó a három kiadásban három különböző alakban olvasható: pl. „jó kezte” – „jó keszte” – „jő keszte” (46. sor); „éppülven” – „épülven” – „épolven” (314. sor); „felett” – „felet” – „félet” (328. sor). Sőt még arra is akad két példa, hogy a korai és a késői kiadás egyezik meg egymással, míg az időrendben középső (1702. évi) tér el ezektől: „tudniok” – „tudolok” (62. sor); „árattak” – „áradtak” (145. sor). Ez a két kivétel alighanem a véletlenre vezethető vissza, hiszen sokkal több a közös vonás a két XVIII. századi kiadás között szemben az elsővel.

A modernizálási törekvések nem csupán a helyesírásban, de a formátum megválasztásában is megfigyelhetők. A XVII. század derekán a ponyvára szánt, népies kiadványok szinte mind negyedréte alakban készültek, míg a XVIII. századra ez nyolcadréte váltott át. A „Tükör” három kiadása közül is – ennek megfelelően – az 1653. évi negyed-, míg az 1702. és 1733. évi nyolcadréteben

³³ Szövegközlés: RMKT XVII. 8. 586.

³⁴ RMKT XVII. 8. 586.

állították elő. Az elsőnél a szöveg két füzetten fért el, amely négy-négy levélből áll, a két későbbiben elég volt egy nyolc- és egy négyleveles is. A kisebb formátum rövidebb sorai kevesebb, a nyomtatás által igénybe nem vett felületet hozott létre. Ráadásul a nyolcadrét szedéstükre általában valamivel nagyobb, mint a negyedréte fele.³⁵ A fentieknek tudható be, hogy a nyolcadrét esetében a „Tükör” azonos terjedelmű szövege másfél íven volt elhelyezhető, míg a negyedréte esetében ugyanehhez két ívre volt szükség. A népkönyvek formátumának megváltoztatását – az esetleges esztétikai megfontolások (a nyolcadrét kifejezetten álló téglalap alakú, míg a negyedréte inkább közelít a négyzethez) és gyakorlati szempontok (a kisebb alak zsebben jobban elfért) mellett – feltehetően a papírral történő takarékoság, ill. az ezzel összefüggő versenyképesség (a kiadványok árát ugyanis többségében a terjedelem alapján állapították meg) befolyásolhatta.

A budainál nyolcvan évvel korábbi, lőcsei kiadás a későbbiekben megromlott szöveg rekonstruálására is módot nyújt. A szövegkiadás jegyzetében³⁶ felhívta a figyelmet a 38. sorban felfedezhető hibára: „Nem kell mert ő néki haszna mivel az maga czifra csinosgatás”. És valóban, a ritmus szempontjából immár kifogástalan sort Lőcsén így nyomtatták: „Nem kell mert ő néki, haszna mivel semmi, az maga tsinosgatás”. A romlás oka feltehetően az volt, hogy az 1702. évi kiadásból kimaradt a „semmi” szó, így a versből két szótag hiányzott. Úgy tűnik, hogy Budán érzékelve ezt, a „czifra” szó önkényes és metrikai szempontból helytelen betoldásával „megigazították” a sort. A 86. sorban az figyelhető meg, hogy a verstani szünetet jelölő vessző 1702-ben és 1733-ban tévesen a nyolcadik, míg 1653-ban helyesen a hatodik szótag után áll.

Két további esetben is szótagzámban tévedett a két későbbi kiadás, elrontva ezzel az eredeti verset. A 20. sorban „Aszszonyi-állatokról” (1702, 1733), ill. „Aszszony-állatokrol” (1653). A 183. sorban „El-hidd nem veszi” (1702, 1733), ill. „El-hidgyed nem veszi” (1653).³⁷ A szövegkiadás két esetben igyekezett a nyilvánvalóan romlott szöveget helyreállítani. Most a lőcsei kiadvány ismeretében az igazítás megnyugtató módon elvégezhető: 134. sor „Alitván az gubát, s' bársonyfris subát . . .” (1702, 1733) – „Alitván az gubát, s' bársonyfris subát . . .” (szövegkiadás) – „Alitván az gubát, s' bársonyi fris subát . . .” (1653); 216. sor: „. . . bár ne tölcs a' fejében.” (1702, 1733) – „. . . bár a' fejében ne tölcs.” (szövegkiadás) – „. . . affejében bár ne tölts” (1653). De akad viszont szótaghiba a lőcsei kiadásban, melyet a későbbiek kiigazítottak: 2. sor: „Kiknek az idő . . .” (1653) – „Kiknek az jó idő . . .” (1702, 1733); 11.: sor „Ritkábban láthata, Simonides írja, jó Aszszonyt éltében” (1653) – „ritkábban láthata, Simonides írja, az jó Aszszonyt éltében” (1702, 1733).

Az 1653. évi kiadás szövege az alábbi helyeken értelemszerű eltérést mutat az 1702. és 1733. évihez képest. Ezek szembesítése – első helyen a szövegkiadásban közreadott későbbi, másodikban a korábbi kiadvány alapján – a következő: 2. sor „jertek boldog örömré” – „rejték boldog örömré”; 33. sor „fel-hagyod” – „el hagyod”; 44. sor „Ottan” – „Orrán”; 45. sor „Tagain” – „Fogain”; 50. sor „vagy” – „ha”; 100. sor „szemlél” – „szemmel”; 104. sor „Kurva nő” – „Kurván ő”; 144. sor „vessenek-is” – „vessék el-is”; 165. sor „vidámult személye, sák” – „vidám szép személye, fa”; 172. sor „bár” – „hát”; 175. sor „vont-is” – „vött-is”; 208. sor „Es” – „Ez”; 216. sor „Már” – „Most”. Megemlíthető még, hogy a 29. sorban Bártfán és Budán „kanalát”, míg Lőcsén „kalánát” szedtek. Ez utóbbi eredeti formáját megerősíteni látszik a 170. sor „kalán” szava, amely ilyen formában olvasható a két későbbi kiadásban is.³⁸

³⁵ A „Tükör” negyedréte alakú és 164 × 101 mm méretű szedéstükrenek fele több, mint tíz százalékkal kisebb a 125 × 74 mm nagyságú budainál és közel egynegyeddél a 132 × 78 mm méretű bártfainál.

³⁶ RMKT XVII. 8. 588.

³⁷ A szövegkiadás e romlásokra nem hívta fel a figyelmet. Itt említhető meg, hogy ott hiányzik a cím végéről az „1627. Esztend.” is. A 133. sorban az „ágyat” szóban az „a”-betű kurziválást igényel, mert az eredetiben „ágyát” olvasható. A 173. sor első szava helyesen „Szegény”.

³⁸ Az 1653. évi kiadás sajtóhibáinak (pl. a szöveg első szavában „Nenes” áll „Nemes” helyett), valamint a későbbi kiadásoktól a fentiekben körvonalazott módon eltérő helyesírási változatainak rögzítése egyenként nem látszott szükségesnek.

De akadnak értelmet módosító és más lényegesebb eltérések a három kiadás között a „Tükör” szövegében a most publikált utolsó harmadban is. A szavak az alábbiakban időrendben követik egymást (1653, 1702, 1733): 231. sor „bort-is” – „bort-is” – „bors-is”; 232. sor „szentséget” – „szépséget” – „szépséget”; 242. sor „féle eszköz” – „olly rosz eszköz” – „olly rosz eszköz”; 249. sor „Kéjén” – „Kényén” – „Kényén”; 267. sor „agyagja” – „ragyája” – „ragyája”; 281. sor „száaira fel vont harisnyára” – „száaira vont harisnyáira” – „száaira vont harisnyáira”; 287. sor „Cibalet” – „Cikalét” – „Cikalét”; 306. sor „ezek” – „kezek” – „kezek”; 318. sor „hire” – „hire” – „hite”; 321. sor „fényesség” – „kényesség” – „kényesség”; 323. sor „több sok drága bányáknál” – „sok drága bányáknál” – „sok drága bányáknál” (a kimaradt „több” szó metrikai hibához vezetett); 326. sor „iffiaknak” – „iffiaknál” – „iffiaknál”;

A „Tükör” szövegének most előkerült zárószakasza az eddig is ismert íratási éven (1627.) kívül tartalmazza annak hétre pontos idejét („áldozó szép hetében”), továbbá a helyét is: „Homorón Szent Pálon”. Tehát ebben az udvarhelyszéki községben költötték ezt a verset, amelynek végén Lőcsén az „A. MM. & GG. DD. VV. S.S.S. SSS. SSS.” betűcsoport olvasható, míg a két későbbi kiadványban e helyett a „Vége” szó áll. Arra lehetne gondolni, hogy az említett sok betű talán a szerző nevét rejt magában. Homoródszentpál ezekben az évtizedekben az e helységet előnévként is használó Kornis-család lakóhelye volt.³⁹ A községből ismeretes ez időből egy bizonyos Magh Mihály,⁴⁰ akinek kezdőbetűi beleilleszthetők lennének a fenti betűhalmaz második tagjaként. A többi azonban így is megoldatlan maradna. Ezért inkább tűnik valószínűnek, hogy a betűk nem a szerző nevének, hanem valami befejező fordulatnak rövidítését fedik. Miután a betűcsoport a másodikiktól az ötödikig egy-egy betű kettőzéséből, a hatodiktól a nyolcadikig pedig az „S” betű háromszoros ismétléséből, ill. megháromszorozásából áll, felmerül annak lehetősége,⁴¹ hogy a többszörözés a latin nyelvben szokásos módon a közép-, ill. felsőfokot kívánja jelölni. Ez esetben a feloldás valahogy így képzelhető el: „Ad majorem et gloriosiorum Deum unus solus sacrosanctissimum”. Természetesen ez inkább csak próbálkozás, sem mint megoldás a rejtélyes betűk megmagyarázására.

Az „egyetlen Isten” hangsúlyozása nem tűnik egészen megalapozatlannak, hiszen Paczolainé Kornis Borbála homoródszentpáli birtokait II. Rákóczi György éppen „zsidózás” miatt koboztatta el („nótáztatta”) 1638-ban. Ezeknek a szombatosoknak szellemi vezére pedig Kornis Judit férje, Pécsi Simon volt.⁴² De nem is kell a szombatosokig menni, elég csupán arra a közismert tényre hivatkozni, hogy Homoródszentpál és az ottani Kornis-udvar évtizedeken át az unitáriusok egyik szellemi fellegrája volt.

Az, hogy a versnek a fentiek után továbbra is ismeretlen szerzője élesen katolikusellenes volt, az a „Tükör” szövegéből több helyen és egyértelműen kiviláglik. Több ilyen részt lehet felsorolni: pl. 63, 104–105, 136–138, 232–235. sorok. A XVIII. századból származó két kiadásban már felismerhető, hogy legalábbis részben törekedtek a katolikusok számára igen bántónak tűnhető fordulatok enyhítésére: pl. a 232. sorban a korábbi „szentséget” szóból később „szépséget” lett. A valóban rendkívül keményen fogalmazott katolikusellenes részek magyarázatul szolgálnak ahhoz is, hogy miért nem tűntette fel semelyik nyomdász sem a nevét, ill. a várost a kiadványán. Nyilván nem kívántak maguknak felesleges kényelmetlenséget okozni az esetleges felelősségre vonás esetén. Ugyanerre az okra vezethető vissza az is, hogy 1733. utánról nincs nyom a „Tükör” kinyomtatására, hiszen a katolikus restauráció erősödésével az ilyen mű közzéadása egyre kockázatosabbá válhatott.

A szerzőre vonatkozó személyes utalás igen kevés olvasható, és konkrét következtetés levonására sajnos azok is alkalmatlanok: pl. „jó fenesi bor” (231. sor), „kiváltképpen városi rendekben ugyan megtapasztalám, mely nagy a sovány gög” (261–263. sor) stb. Így vissza kell térni az 1627 évi szerzés helyére, Homoródszentpálra, a Kornis-család pátriájába. Ezt a birtokot még 1523-bar

³⁹ ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása*. I. Pest 1868. 167–168.

⁴⁰ PÁLMAJ József, *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Székelyudvarhely 1900. 153.

⁴¹ Ezt a szempontot Fazakas Józsefnek köszönhetem.

⁴² SÁNDOR István, *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. I. Kolozsvár 1942. 140–142.

szerezte meg Kornis II. Miklós.⁴³ Kimagasló személyisége volt a családnak Farkas, Udvarhely főkirálybírója, akinek házában Bogáti Fazekas Miklós unitárius iskolamester és prédikátor is többször tartózkodott. Ennek emlékét őrzi az „Aspasia asszony dolga és az io erkölcsü aszszonyoknak tüköre” c. verses moralizáló története, amelynek utolsó versszakából kiderül, hogy azt a XVI. század második felének jelentős magyar énekszerzője és zoltárfordítója a székelyföldi Szentpálon, azaz Homoródszentpálon írta „tükörül szépeknek”.⁴⁴

Azonban e helységben a későbbiekben is keletkeztek magyar nyelvű költemények. Rákosi András 1613-ban itt írta „Szép história egy pharisaeus és egy publicánusnak imádságokról” c. unitárius ihletésű, verses, bibliai történetét, amely az 1638-ban Kolozsvárott készült kiadásából ismeretes.⁴⁵ Feltehető, hogy Rákosi is azok közé az unitáriusok közé tartozott, akik a Kornis-családnál menedéket és pártfogást kaptak.⁴⁶ 1618-ban készítette Rákosi a „Hét iffiak históriája” c. költeményét, amely a hitéhez és szokásaihoz ragaszkodó zsidóságnak témáját aktualizálta az üldözött unitáriusokra.⁴⁷

Ezt az időpontot már csupán kilenc év választja el a „Tükör”-nek ugyancsak Homoródszentpálon történt megszületéséig, amelyben érdekes módon visszacseng a közel fél évszázaddal korábban Bogáti Fazekas által ott írt „Aspasia” címének és a költeménynek végén álló „tükör” szó. Bizonyítani nem lehet, csupán feltételezhető, hogy talán még 1627-ben is az unitárius Rákosi András írta ugyanott a határozottan katolikusellenes, asszonycsúfoló éneket „Tükör” címmel.⁴⁸

Reisinger János

BATSÁNYI JÁNOS ISMERETLEN VERSKÉZIRATAI

I.

1796 nyarán szabadult Batsányi a kufsteini vár börtönéből. Nem sokkal ezután tudomására hozták, hogy Pesten és Felső-Magyarországon nem telepedhet le.¹ A Martinovics-összeesküvés ismeretével meggyanúsított költőnek nem voltak befolyásos barátai, de már fogsága előtt is Bécsbe kívánkozott, ahol a magyar irodalomnak sok jeles művelője (Báróczi Sándor, Kisfaludy Sándor stb.) élt, s nevezetesebb termékeit is itt adták ki. A Görög Demeter lakásán időről időre összegyülekező magyar írók között hamarosan feltűnik *A franciaországi változásokra szerzője* is.²

Ez időben a császárváros mozgalmas kulturális életet élt. Költők és esztéták, zeneszerzők és muzikusok, irodalmárok és történészek valóságos külön társadalma alakult ki benne. A tudományos

⁴³ PÁLMAY, *i. m.* 136.

⁴⁴ RMNy 662.

⁴⁵ RMK I. 681. — RMKT XVII. 4. 103–120, 566. — Szabó Géza volt szíves felhívni figyelmet erre, amiért neki ezen a helyen is köszönetet mondok.

⁴⁶ Keresztény Magvető 1897. 34.

⁴⁷ *A magyar irodalom története*, II. Bp. 1964. 108.

⁴⁸ Stoll Béla az 1627. évi szerzetetés dátumával hessegette el magától azt a gondolatát, hogy esetleg Felvinczi György írta volna a „Tükröt” (ItK 1954. 336.). Most, hogy az 1653. évi kiadás előkerült, az íratásnak ez a versben megadott időpontja megerősítést nyert, ami által Felvinczi György biztosan kizárható, mint feltételezhető szerző.

¹ Az udvari kancellária átíratát ismerteti: HORÁNSZKY Lajos, *Bacsányi János és kora*. 1907. 113.

² Vö. KÓKAY György, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. 1983. 207–209. és jegyzeteit, valamint TAKÁTS Péter, *Péteri Takáts József*, é. n., 43.